

SZEMLE

RÉGI MAGYARORSZÁGI NYOMTATVÁNYOK, III, 1636–1655

Heltai János, Holl Béla, Pavercsik Ilona és P. Vásárhelyi Judit munkája Dörnyei Sándor, V. Ecsedy Judit és Käfer István közreműködésével, szerkesztette Heltai János, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000, 1117 l. + a címlapok és mintalapok képei.

A magyar művelődéstörténet egyik legtöbbet forgatott és legnagyobb hatású kézikönyvsorozatának újabb kötete jelent meg a közelmúltban, rácsafolva azok vélekedésére, akik harminc évvel ezelőtt, a sorozat indulásakor az első kötetre vonakodtak rátenni az I. számot. Valóban, ha jól meggondoljuk, a változó tudományos feltételek, anyagi körülmények, személyi kényszerűségek mellett ez a mű az elmúlt három évtized könyvtörténeti kutatásainak konstans tényezője, amely azonos kritériumoknak megfelelően, változatlan minőségben, kritikusok és használók elismerésétől övezve tölti be feladatát. Pedig, csak ha a közreműködőket és a megjelenés támogatóinak változásait figyeljük, akkor is látható, hogy az RMNy szerkesztése nagy változásokat ért meg. Korábban az Akadémia Könyvtörténeti Munkabizottsága, majd az Akadémia I. Osztálya és a Kulturális Minisztérium Könyvtári Osztálya Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának irányítása alatt jelent meg a kiadvány; ettől a kötettől kezdve az amúgy is formális szakmai felügyelet elmaradt, a kiadvány viszont elsősorban az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Közalapítvány támogatásának köszöni megjelenését. Külön megjegyzést érdemel az Országos Széchényi Könyvtár szerepe, amely korábban is helyet adott a munká-

nak, 1975-től pedig a kutatás személyi feltételeinek és anyagi háttérének megteremtésével (a Magyar Tudományos Akadémia komoly támogatásával) tette lehetővé a munka folyamatosságát. A sorozat kiadója (és a szerzői jogok tulajdonosa) az Akadémiai Kiadó.

A kötetek munkatársai és szerzői között a névsort illetően is jelentős a változás: az előző kötetek munkatársai közül Kelecsényi Ákos korábban, Holl Béla már a mostani kiadvány szerkesztése közben távozott az élők sorából, Fazakas József nyugalomba vonult, Hervay Ferenc visszatérve rendjébe más fontos feladatot vállalt. Folyamatos azonban a könyvsorozat szellemi atyjának, Borsa Gedeonnak a részvétele, aki az első két kötetnek aktív munkatársa és szerkesztője, a mostaninak nem kevésbé aktív lektora és állandó tanácsadója volt. Ahhoz, hogy a munka mind szellemében, mind gyakorlati megvalósításában folyamatos legyen, hozzájárult a munkatársak több évtizedre tervezett kiválasztása, szakmai elkötelezettsége, így a korábbi kiadványokban már részt vevő Pavercsik Ilona, P. Vásárhelyi Judit és V. Ecsedy Judit, akik a speciális területeken közreműködő Käfer Istvánnal és Dörnyei Sándorral együtt a szerkesztői feladatot nagy lelkiismeretességgel és tudományos alázattal ellátó Heltai János munkáját segítették.

A kötet másik lektora az a Kulcsár Péter volt, aki 1984-ben ItK-beli recenziójában tett érzékeny megfigyeléseket a *Régi magyarországi nyomtatványokról*, most tehát munka közben győződhetett meg a kritika „hasznáról és káráról”.

Amikor 2000 őszén nemzeti könyvtárunk tudományos ülésen mutatta be a legújabb kötetet, a kiadvány munkatársai rövid előadásokban foglalták össze azokat a változásokat és azt a tudományos hozzáadékat, amelyet az RMNy harmadik kötete jelentett. Miután a bibliográfia előszava ökonomikusan rövidre sikerült, csak remélhetjük, hogy a nagy szakmai érdeklődéssel kísért bemutató tanulságai nem maradnak megjelenés nélkül. Szerencsés módon a rövid bevezető mégis hosszabb, mint ami a második kötetben található, és az útmutató olvasható latin, illetve angol nyelven is. Megfontolás nélkül maradt azonban a korábbi kötetek egyikének recenziójában megfogalmazott igény, hogy a környező országok – nyelvileg is érintett – adattömege okán jó lenne más nyelvű tájékoztatást is adni. Feltehetően a közeljövőben nem lesz lehetőség arra, hogy a kisebb nyelveken megjelentetett nyomtatványok külön nemzeti nyelvű összefoglalásban lássanak napvilágot, mint történt az az RMNy I. német nyelvű kivonata esetén (*Alte siebenbürgische Drucke [16. Jahrhundert]*, Hrsg. Gedeon BORSA, Köln etc., Böhlau, 1996). Látszik azonban, hogy a feldolgozott anyag nyelvi igényei már kisebb nyelvek ismeretében járatos munkatársak bevonását is szükségessé teszik, és ez a bibliográfiai szerkesztőség további működésére is kihatással lesz. Erre az igényre már Ritoók Zsigmondné is figyelmeztetett a második kötetéről írt recenziójában (Magyar Tudomány, 1984).

A számszerű tények jellemzik legjobban a *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik kötetének változásait: ez a kötet, jóllehet 24 ívvel (mintegy egyharmadával!) terjedelmesebb, mint a megelőző, viszont 15 évvel rövidebb időszakot, azaz húsz év könyvtermését dolgozza fel. Ez a különbség figyelmeztet arra, hogy a magyarországi könyvkiadás jelentős fejlődésnek indult a 17. század második harmadában, és a későbbi kötetek szerkesztőinek még nagyobb mennyiségi változással kell majd számolniuk. A bibliográfiai terjedelmen túl ez könyvmennyiségben annyit tesz, hogy míg az előző 35 évben a szakirodalom ismeretei szerint 763 mű jelent meg, a most feldolgozott 20 év termése 994 kiadvány. A szakirodalom szerepét nyomtatékosan ki kell emelni, hiszen a retrospektív nemzeti bibliográfia egyszerűsmind a kiadványokra vonatkozó – sehol másutt ilyen teljességben nem található – szakirodalom összefoglalója is. Ebből következik, hogy nagyon nagy szerepe van minden, a korszakba tartozó nyomtatvány megemlékezésének, a valós megjelenés, a valószínűsítés vagy a tévedés kizárásának. Azok a nyomtatványok, amelyek valamilyen okból a korszak bibliográfiájából kizártnak tekinthetők, ismét a függelékbe kerültek, az egyetlen – helyeseltető – változás, hogy az App. rövidítés helyett, amely Apponyi Sándor *Hungarica*-bibliográfiájával keverhető össze, most már az Appendix szerepel. A tévesen bibliografizált nyomtatványok esetében szembeötlő, hogy bár 59 esetben kellett a szakirodalom tévedései nyomán a kiadványt kizárni, ebből azonban csupán 16 esetben tévedett Szabó Károly, tehát munkássága előtt ismételten meg kell hajtani a fejünket. Természetesen sokkal több az olyan

említés, ahol a szakirodalomban jelzett mű adatai a tények vagy a későbbi kutatások szerint nem helytállóak, azonban a korrigált leírás is ebben a kötetben található, utalóval jelzett „rendes” helyén. Az RMNy nemzetközi összehasonlításban is úttörő módon élt a címlapfotók alkalmazásával. Az előző kötetekben több alkalommal található a fénykép helyén csupán a tétel-szám, utalva arra, hogy „a műből maradt fenn ugyan példány, de gondos utánjárással sem sikerült fotómásolatot szerezni”. Öröndetes tény és a kutatás feltételeiben bekövetkezett változást jelzi, hogy a mostani kötethez minden külföldi példányról sikerült fotómásolatot szerezni. Azonban a közreadott fényképek száma mégis csupán 740, azaz a bibliografizált tételek 25 %-áról nincsen fénykép. A jelentős különbség oka: a nyomtatványok 25 %-ából nem maradt fenn példány, egykori meglétüket csupán a szakirodalom alapján lehet feltételezni. Ennek a ténynek a problematikus-ságára már Kulcsár Péter utalt idézett recenziójában (ItK, 1984, 734), mégpedig a naptársorozatok kapcsán. A szakirodalom alapján itt is gyakori a „szokásjog” szerint megjelentetett naptárak bibliografizálása, ugyanakkor a később előkerülő nyomtatványok identifikálónak nyilvánvalóan megkönnyíti a dolgát, ha a szakirodalomban megjelenő összes feltételezés egy helyen olvasható. Itt kell megemlíteni egy másik vitatott kérdést is: az egykorú könyvtári katalógusok értékelését.

Az utóbbi két évtizedben – elsősorban a Monok István vezette szegedi könyvtörténeti műhely munkája eredményeképpen – számtalan 17. századi könyvjegyzék, katalógus, könyvekre utaló közlés látott napvilágot. A hatalmas mennyiségben feltárt – gyakran a katalógusokat betűhíven

közreadó – anyag tételes feldolgozása, a szerzők, a művek, a kiadások azonosítása a jelzett ütemben természetesen nem történhetett meg. Fel is vetődik a kérdés, hogy előbb kell-e a teljes retrospektív nemzeti bibliográfiát előállítani és segítségével a korabeli feljegyzéseket azonosítani, vagy figyelembe kell venni a 17. századi közléseket is a bibliográfia készítésekor. Nyilvánvaló, hogy köztes megoldást nem lehet találni, ez az RMNy szerkesztésében megvalósult következetességet veszélyeztetné. A bibliográfia szerkesztői amellett döntöttek, hogy a 17. századi közléseket – tehát a szegedi műhely kiadványsorozataiban közreadottakat – csak akkor veszik figyelembe, „ha a Szabó Károly utáni szakirodalom az így kikövetkeztethető munka egykori létezésével kapcsolatban állást foglalt”. Az RMNy következetességét tiszteletben tartva tehát abban kell reménykedni, hogy a könyvjegyzékekben feltárt anyag – lehetőségek szerinti – azonosítása minél nagyobb ütemben megtörténik és már mint szakirodalmi állásfoglalás kerülhet be az RMNy következő kötetibe. (Ellenkező esetben sajnos az amúgy is jelentős mennyiségű példány nélküli, feltételezett nyomtatványok száma nőne meg, áttekinthetetlen mértékben.)

A szakirodalom nyomon követése a bibliográfia egyik legnagyobb erénye, amely ebben a vonatkozásban szinte semmi kívánnivalót nem hagy maga után. Nem lehet ugyan tudni, hogy az anyaggyűjtés mikor zárult le – ennek rögzítését korábbi ismertetések is hiába kérték számon –, azonban a korrektúrázás fáradságos munkálatai között is gondolhattak a munkatársak az aktualitásra, hiszen a legutolsó hivatkozás (éppen az ItK 2000. évi 1–2. számára) megjelenésben 2 (kettő)

héttel előzte meg az RMNy harmadik kötetét!

Általánosságban is elmondható, hogy a bibliográfia inkább túlzó mértékben aprólékos, mintsem nagyvonalú vagy felületes lenne. Ilyen tömegű adat esetén, ilyen nehéz és számtalan utalásra készítő szöveg olvastán óhatatlan egy apró sajtóhiba vagy betű-, illetve számtévesztés elkövetése, felsorolásuk azonban éppen a munka grandiózus volta miatt nem lenne illendő. A későbbiekben számítógéppel folytatott feldolgozás közben ugyanis kiütköznek olyan apró szeplők, mint az Apácai/Apáczai, Toufaeus/Tofaeus féle névalakok kettőssége, vagy az egy mondatban szerepeltetett Fraknoi/Frankl hivatkozás. Szórákzóató betűtévesztés a Kopcsányi helyett írt Kopcsácsányi (a rá utaló tételszám [2034] a mutatóból is hiányzik), az Appendix 157. annotációjában feleslegesen szereplő (pseud.), vagy az, hogy a bevezető latin címe más az *Index*ben és más a latin nyelvű szöveg elején, vagy Veresmarti Mihály nevének eltévedése a személynévmutatóban (891).

A mutatók szerkesztése külön elismerést érdemel. A tízféle szempont szerint megszerkesztett listák minden keresési igényt kielégítenek. Igaz, hogy a következetesség ebben a kötetrészen is messzeemenően megvalósul, mégis szabad legyen megjegyezni, ha ilyen akribiával folytatódik a mutatózás, az egyes írás- és számjelsorok el fogják riasztani a halandó irodalmár vagy történész olvasókat, l. az incipit-mutatóban a korábbi kötetekre utaló felkiáltójelezés (!, !!, ez a kötetek számával még sokasodni fog), vagy az ívjelzetre való utalás [1678: (???)⁶]. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy a mutatók a munkálatok kezdetétől fogva olyan fe-

gyelmezett rendszert valósítanak meg, hogy az anyag digitalizálásánál könnyűszerrel áthelyezhetők lesznek egy jól felépített adatbázisba.

„A műfaj ... legszórakoztatóbb olvasmányának” Kulcsár Péter nevezte az RMNy-t (remélhetőleg mint lektor is annak találta), véleményéhez ezúttal csatlakozhatunk. Izgalmasak a könyvtörténeti nyomozások, az annotációkban a szakirodalmi tévedések leleplezései és imponáló az a szerénység, ahogyan a sok hónapos kutatás eredményét a munkatársak egy-egy rövid mondatban összefoglalják. Ugyanakkor örömdetes, hogy az egyéni kutatások az elmúlt években nyomtatörténeti tanulmányok sokaságában láttak napvilágot, elsősorban BORSA Gedeon kétkötetes tanulmánygyűjteményére (*Könyvtörténeti írások*, I–II, Bp., 1996–1997) és V. ECSEDY Judit monográfiájára (*A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Bp., 1999) gondolunk, de ott vannak az eredmények Heltai János és P. Vásárhelyi Judit irodalomtörténeti tanulmányaiban is. Lenyűgöző az a hihetetlen aprólékosság, amely szinte teljes természetességgel kap helyet az annotációkban. Az olvasók figyelmébe ajánlom az 1741. tételt, ahol a szerzőség eldöntésében a szúrágás irányának is szerepe van. De más-ként is izgalmas a kötet, hiszen minden használója hozzáférheti a saját kutatásai közben tett megállapításait, apró felfedezéseit, mert az RMNy több emberöltőt fog kiszolgálni és feltehetőleg a „betanított” RMNy ugyanolyan fogalom lesz, mint a „betanított” RMK. A betanításhoz apró adalék: a Móríc hesseni tartománygróf emlékére készült, magyar verseket is tartalmazó gyászvers-gyűjteményből (1676. tétel) a marburgi, a bécsi és a wolffenbütteli

exemplár után sikerült a B variáns egy glasgow-i példányát is felfedeznünk (Glasgow Univ. 1562 Sign.).

Utaltunk már arra, hogy a további munkálatok nem nélkülözhetik a számítógépes feldolgozás alkalmazását. Az átállás minden bizonnyal konfliktusokon keresztül megy végbe, de a hagyományos módszerekkel cédulázó munkatársak is be fogják látni, hogy a korszerű technika meggyor-

síthatja a munkát, a computer mindenhatóságában bízók pedig remélhetőleg felméri, hogy a technikai gyorsaság továbbra sem váltja ki az autopszián alapuló pontosságot, az időigényes, de eredményes munkát. A szempontok összehangolása után – megközelítőleg – nyolc év múlva várjuk a következő kötetet!

Németh S. Katalin

ISTVÁN BITSKEY: KONFESSIONEN UND LITERARISCHE GATTUNGEN DER FRÜHEN NEUZEIT IN UNGARN. BEITRÄGE ZUR MITTELEUROPAISCHE VERGLEICHENDEN KULTURGESCHICHTE

Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, Peter Lang Verlag, 1999
(Debrecener Studien zur Literatur, 4).

A Lichtmann Tamás szerkesztésében megjelenő sorozat első ízben fogadott be olyan kötetet, amely nem modern irodalomtörténeti vagy nem elsődlegesen elméleti kérdésekkel foglalkozik. Tárgyát ugyanúgy nehéz meghatározni, mint ahogyan nehéz lenne a 16–17. század magyarországi kutatóiról eldönteni, hogy egyháztörténészek-e, irodalomtörténészek-e, avagy zene-, illetve művészettörténészek stb. A korszak magyar művelődésének ismerői joggal tekinthetők a humán történeti tudományok polihisztorainak, mert arra kényszerülnek, hogy azzá váljanak. Az egyes, jól elkülönült diszciplínák forrásanyaga, a korszakban keletkezett írott és tárgyi emlékek sajnos nem olyan nagy számúak, hogy elkülönült tanulmányozásukra egy-egy tudós életműve felépülhetne. Specializálódhatunk a korszak ismeretére, s akkor valamennyi diszciplína módszertani és elméleti kérdéseit szem előtt kell tartanunk, választhatjuk azt az utat, hogy az egyes korszakokon átívelően

vizsgáljuk valamelyik tudományterület történetét, vagy tehetjük azt, hogy az egy-egy műfajba sorolható, bármely korban keletkezett szövegeket vonjuk a látókörünkbe.

Bitskey István elsősorban a magyarországi kora újkori művelődéstörténet kutatója, értő magyarázója, aki alapvetően irodalomtörténeti szempontokból kiindulva vonja vizsgálat alá a korszakból ránk maradt szövegemlékeket. Könyve tárgyának meghatározása kapcsán a bevezetésben a művelődéstörténet-írás magyarországi jellegzetességeiről fejti ki véleményét. A könyv alcímében szereplő „vergleichende Kulturgeschichte” tehát nem azt jelenti, hogy a lengyel, a cseh, a szlovák, a magyar stb. kulturális vagy éppen csak irodalmi és egyháztörténeti emlékeket hasonlítja össze. A magyar irodalom kora újkori történetét mutatja be az egyháztörténeti folyamatokkal, a teológiai áramlatokkal, a kortárs nyugat-európai eszmék recepciójának változásával összefüggés-

ben, így téve valóban összehasonlíthatóvá ezt a történetet a közép-európai népek kultúrhistóriájával. Hiszen a térség (Közép-Európa) nemzeti kultúráinak közös vonása éppen az, hogy európai, hogy elsődlegesen nyugati keresztény, és hogy történetüket alapvetően a nyugati eszmeáramlatok befogadás-történeteként tárgyalhatjuk.

Bitskey könyvében a magyar irodalom történetének olyan fő vonalait rajzolja meg, amely a humanista irodalmi (poétikai, retorikai) elvek rendjében létrejött irodalomtól a klasszicista irodalmi kánon létrejöttéig tart. Némi túlzással: „irodalomtól” irodalomig, s teszi ezt a Kárpát-medence művelődéstörténete alapvető jellegzetességének – a sok nemzetiség és számos vallás egymásmellettségének – kontextusában.

Az első két fejezet (*Reformation und Konfessionsbildung im Karpatenraum, Konfessionalisierung des humanistischen Erbes*) a magyarországi protestáns egyházak megszervezése mentén létrejött irodalom története. A lutheránus, a helvét, az antitrinitárius konfesszió képviselői, az egyházak szervezői vagy a kereszténység és a zsidó vallás határán álló szombatosok a magyar irodalom új formáit és normáit is megteremtették. A humanista műfajok és toposzok a reformáció és a katolikus eszmék vitájának is részévé váltak. A kiemelt szerzők munkásságának a bemutatása (Dévai Bíró Mátyás, Sylvester János, Huszár Gál, Dávid Ferenc) vagy a külön részfejezetben tárgyalt legjelentősebbeké – Heltai Gáspár, Bornemisza Péter, Balassi Bálint – arányosan szerepel a két fejezetben. Egymáshoz viszonyítottan, illetve a kulturális (ezen belül egyházi) intézményrendszer bemutatására szánt terjedelemhez képest is.

A harmadik fejezet (*Die katholische Antwort. Die Verbindungen mit Rom*) a sorait rendező, újjászerveződő katolikus egyház intézményeinek és irodalmának a rövid históriája. Annak a korszaknak a bemutatása, amelyben a katolikus szerzők irodalmi és egyben magyar nemzeti (pl. a magyar biblia megteremtése) céljai a protestáns oldallal rivalizálva valósultak meg. A római Collegium Germanicum Hungaricum történetéről és kulcsszerepéről a szerzőnek olaszul és magyarul is jelent meg könyve, itt ezek rezüméjét olvashatjuk, illetve külön részletezve Roberto Bellarmino magyarországi recepciótörténetét.

A magyar művelődéstörténetben talán a 16–17. század fordulója az az utolsó időpont, amikor a nyugat-európai eszmék befogadása naprakész, nem mutat megkésettiséget. A politikai gondolkodásban az *unio Christiana*, a török Európából való kiűzésének tervei, a teológiában az irénizmus, a filozófiában a keresztény újsztoicizmus áramlatai a legismertebbek a korszak értelmiségi köreibben. A későhumanizmus korszakaként leírt néhány évtized legjelentősebb teljesítménye kétségkívül Rimay János, Szenci Molnár Albert és Pázmány Péter nevéhez kötődik. A protestáns vallomásirodalom éppúgy az antik, illetve a korai keresztény eszmék közt kereste előképeit és olvasmányműveltségének (eruditio) alapjait, mint a katolikus oldal *eloquentia sacrá*ja (ennek fő mestere Pázmány). A negyedik fejezetben ezeknek az eszméknek a recepciótörténetét, illetve az említett életművek egy-egy jellegzetességét ismerhetjük meg (*Späthumanistische und frühbarocke Ideen in literarischen Formen*).

Az ötödik fejezetben Pázmány Péter és Zrínyi Miklós kapcsolatáról olvashatunk,

illetve arról, hogy a tudós érsek a főúri fiatalokat szellemi holdudvarába vonva miként tudott hatást gyakorolni a korszak vezető politikusainak politikai gondolkodására. Pázmány a magyar népet, a magyar kultúrát nem akarta kiszolgáltatni az osztrák akarattal, a magyar sorskérdések megoldását (a török kiűzése, illetve az ország újraegyesítése) a keresztény összefogás mellett egy erős Magyar Királyság megtartásával képzelte el. Így az Athleta Christi és a nemzeti hős alakja abban az irodalomban, amely részben e szellemi hatás alatt született, természetesen egyesíti magában mindkét erényt (*Der Übergang vom Konfessionalismus zum nationalen Heldengedicht*).

A könyv utolsó fejezete a 17–18. század fordulójának minden egyházban megtalálható dilemmáját és az e dilemma körüli irodalmat mutatja be. Ortodox lutherizmus vagy pietizmus, szigorú kálvinizmus vagy puritanizmus, rigorózus katolicizmus vagy janzenizmus? A hierarchiák eltávolodása a hívő egyén gondjaitól természetesen mondható történeti jelenség. Nincs olyan része az ember társadalmi életének, ahol ne játszódna le ez a folyamat. Az értelmiség állandó ellenzéki szerepe azonban mindig megtalálja azokat a formákat, amelyek a hierarchia tagjait figyelmeztetik mulasztásaikra, és az új intézmények keresése mindig szellemi frissülést, új eszmei áramlatot eredményez. A feszültségek levezetése egy idő után persze csak az intézményi rendszer átalakításával lehetséges. A jözeffinizmus is ilyen kísérletként

fogható fel, s Bitskey könyvét e szellemi közeg bemutatásával zárja (*Konfessionelle Reform und literarische Erscheinungsweisen*).

Bitskey István könyve külföldieknek készült. Olyan szakemberek számára, akik a magyar irodalom és művelődés történetét azért szeretnék megismerni, mert a saját szűkebb szakterületük összehasonlító megítéléséhez szükségük van rá. A könyv ebből a szempontból a legjobb magyar munkák közé sorolható. Fontos egyéniségeket mutat be, nem árasztja el az olvasót nevek tömegével. Kiemeli a jellegzetességeket, és a magyar szakembernek talán túl didaktikusan, de a külföldieknek jól áttekinthetően mutatja be azt a kulturális környezetet, amelyben a magyar nyelvű irodalom végül is kialakult. A könyv szerkesztője is kiváló munkát végzett. A korszak Magyarországnak térképe mellett megtalálható a kötetben egy rövid történeti kronológia, a gyakoribb helynevek koncordanciája és egy olyan ajánló bibliográfia, amely elsősorban a világnyelveken olvasható szakirodalmi tételeket tartalmazza. A könyvet ezért hungarológiai alapműnek mondhatjuk: nem csak azt mutatja be a külföldieknek, hogy a magyar szakember is birtokában van a friss elméleti ismereteknek, ismeri a divatos szakirodalmi hullámokat, de nem feledkezik meg arról sem, hogy alapvető feladata mégiscsak a magyar művelődéstörténet egy fejezetének a bemutatása.

Monok István

JANKOVICS JÓZSEF: EX OCCIDENTE...

A 17. SZÁZADI MAGYAR IRODALOM EURÓPAI KAPCSOLATAI

Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 222 l. (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 3).

A főcím végére három pontot tett a szerző: a hiány tetszés szerint kiegészíthető. Nekem a *lux* szó ugrott be, csak hogy annak a szintagmának az első tagja az *Ex oriente*. A rejtélyt az alcím oldja fel: *A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*. Így válik nyilvánvalóvá a két szóból és három pontból álló cím finoman aktualizáló és egyben kissé ironikus utalásrendszere. A *lux* elmaradása jelzi: már a 17. században sem egyértelmű és problémamentes Európa és a magyarság viszonya. Ugyanakkor, ha figyelmesen olvassuk a kötet tanulmányait, az is felsejlik, hogy az újkor hajnalán jelentkező problémák a mai napig kísérnek és kísértének. Szeretjük hangsúlyozni, hogy bár a 17. században Erdély és Magyarország társadalmi és gazdasági helyzete nem mérhető Nyugat-Európához, azért szellemi és kulturális téren sohasem szakadt ki onnan. Ez első sorban az egyetemjáró peregrinusoknak, valamint az őket támogató fejedelmeknek és főuraknak köszönhető. Ugyanakkor sajnálattal állapítjuk meg, hogy régi magyar utazóink „érzéketlenül mennek el koruk külföldi kiválóságai mellett; feljegyzéseikben semmi nyom nem árulkodik saját jelenük irodalmi-művészeti értékeinek felismeréséről, az azokkal vagy alkotóikkal történő találkozás reveláló hatásáról. Ízlésük határa legfeljebb az antik kultúra emlékeinek és műveinek befogadásaig, dicsőítéséig terjed” (189). Hogy csak egy példát említsünk: a majd száz évig tartó imitációvitát még csak említésre méltónak sem tartották a magyar értelmiségiek. Ezen poétikai-retorikai mezbe

öltözött ideológiai és sokszor politikai-vallási forrongásoknak csak az iskolai gyakorlattá szelídült változatai jutottak el hozzánk. De tegyük is rögtön hozzá: ez sem kevés.

Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt a korabeli nyugat-európai negatív magyarságképet is, mely nem csekély mértékben a Habsburg propaganda hatására alakult ki: a magyarok békétlen természetű, folyton lázadó, törökbarát barbárok, a kereszténység ellenségei. Természetesen a propaganda megcélzottjai csak közvetve a politikai döntéshozók, a valódi célközönség a piac- és vásárterek, a kávéházak szélesebb körű közönsége. Ám hogy hosszú távon milyen hatásfokú volt ez a lejárató propaganda, arra elég egyetlen jellemző adat: Gömöri György említi, hogy csak napjainkban kezd világosodni az a sötét kép, melyet az angol történétírók Bethlen Gáborról festettek. 1979-ig kellett várni, hogy R. J. Evans leírja: „Bethlen Gábor egyáltalán nem az a félig vadember, akinek az angol történetírás fel szokta tüntetni.” Avagy mit gondoljunk a híres angol történésznő, Frances A. Yates alábbi megjegyzéséről: „Christian de Anhalt és V. Frigyes egyik szövetségese egy, az iszlám vallásra áttért magyar nemes, Bethlen Gábor volt” (*The Rosicrucian Enlightenment*, 1972)?

Már csak ezért is jogos Jankovics József figyelmeztetése: „napjainkban, amikor újra keressük helyünket Európában, újra felfedezzük és újraértékeljük az európai kultúrához fűződő kapcsolatainkat – jogosan hangsúlyozva, hogy sohasem

szakadtunk ki a kontinens szelleméből és testéből –, nem mulaszthatjuk el a kérdést történetiségében vizsgálni” (204). Ezzel a problematikával leginkább a kötet írásait mintegy keretbe záró, első és utolsó tanulmány foglalkozik. Az elsőben a régi magyar irodalom viseletképét vizsgálva jut arra a következtetésre a szerző, hogy „a magyar öltözet kirítt a nyugatias viseletek közül, s már messziről árulkodott viselője nemzeti hovatarozásáról. [...] A magyar viseletnek jelentős nemzeti és politikai tartalmat tulajdonítottak a korban” (12–13). Így aztán valóban jelképes értelmű az, hogy a 17. századi erdélyi közizlés „egykettőre kivetkőztette a Nyugatról hazatért Bethlen Miklóst a pántlikás-paszományos külföldi köntösből” (12), vagy az, hogy a magyar peregrinusok Bécs táján német, majd később holland köntöst öltöttek magukra. Ugyanakkor szinte nincs olyan szerző (főként a prédikátorok között), aki ne elítélően nyilatkozna az egyre cifrábbá, változatosabbá és választékosabbá váló öltözködési szokásokról. Valószínű azonban, hogy a kor irodalmában nem vált volna ilyen központi kérdéssé az öltözködés, ha a társadalmi kommunikációban nem játszott volna fontos szerepet. Jankovics József érdeme, hogy tanulmányában erre felhívja a figyelmet, és teszi mindezt úgy, hogy közben az olvasóban is egyre több továbbgondolandó és megválaszolandó kérdés merül fel. Például az, hogy azért juthatott az öltözködés ilyen kitüntetett szerephez, mert a nemesség számára a nemzeti létet reprezentáló jelek és jelvények (zászló, korona, nyelv stb.) közül, egészen a 18. század végéig – amikor a nyelv kerül majd domináns helyzetbe – a ruházat volt az egyik legfontosabb. „Öltözetében él a nemzet” (természetesen a

nemesi nemzet) ekkor, főleg ha figyelembe vesszük a szerző által is idézett Miskolczi Gáspár dörgedelmeit: „Édes Magyar nemzetem! Vagy nem ez illik-e ma tereád is? Kinek minden mostani köntösöd, erkölcsöd, szokásod más idegen nemzetektől vött. Kalpagod, kapcsás nadrágod, csizmad, papucsod, Töröktől. Dolmányod, alamódi süveged, hosszú mentéd, táncaid rész szerént Lengyelektől, rész szerént Oláh Boéroktól. Nagy hajad, nyakravalód, kalapod, térdhajtásod, dohányzásod Németektől. [...] Hanem csak nyelved s kardod volna Magyar, az is pedig nagy részént Istennek bosszúságára s felebarátidnak ártalmára valóvá lőtt. Mivelhogy azért te mindezekben megemlített szomszédidnak Majmává lettél, no ne csudáld tehát boldogtalan Magyar nemzet, hogyha ők is ma teveled, mint hozzájuk tanult Majommal illy mérgesen játszadoznak” (21).

Azt a jövőbeni kutatásoknak kell majd még kideríteni, hogy milyen viszony volt a 17–18. században a nyelvről, az öltözetéről és a nemzetről folyó diskurzusok között, valamint azt is, hogy ez az „öltözeti nemzet” a nyelvihez hasonlóan, vajon csak közép- vagy összeurópai jelenség-e? Véletlen-e az, hogy az erdélyi közizlés ugyan „elhatárolta magát a németes-franciás viselettől, [de] figyelemreméltó befogadói türelemmel fordult a lengyel és török viseletek felé, könnyedén olvasztva őket saját hagyományrendszerébe” (12).

Az ilyen és ehhez hasonló, a további kutatásoknak irányt adó kérdésfeltevések, melyek a kötet mindegyik tanulmányában megtalálhatók, képezik annak egyik legnagyobb értékét. A kötet szerkesztését keretbe foglaló utolsó tanulmány (*A magyar peregrinusok Európa-képe*) ugyancsak a fent említett problémát veti fel. Míg Beth-

len Miklós lelkendezve írja Misztótfalusinak: „csak lopd el Hollandiának mesterseégeit, és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna [hordó] aranyunk leszen”, addig „a magyar nemesi felfogás [...] morális értékekre téve a hangsúlyt, elutasította magától a haszonelvűségen alapuló életeszmenyt” (207, 208). Peregrinusainak, hazatérve vándorlásukból, ebben a nemesi közegben kellett tevékenykedniük. A befogadó közeg gazdasági, kulturális elmaradottsága és patriarchális volta miatt a fejedelmi és főúri udvarok köré tömörülő értelmiségiek, az udvarral együtt, egyre jobban elszigetelődtek a társadalom többi részétől. Az elit és a populáris regiszter között a reformáció igyekezett ugyan némi kapcsolatot teremteni, de vajon nem ide vezethető-e vissza a sajátosan közép-európai, vátesz-mártír típusú értelmiség kialakulása? Mindenesetre a kötet második tanulmánya (*Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben*) egy ilyen értelmiségi csoport meglétére irányítja a figyelmet. Megtudjuk, hogy ez a literátus réteg sokkal jobban érdeklődött az udvari életről szóló irodalom iránt, mint azt eddig sejtettük. Olyan művek recepcióját elemzi a szerző, melyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét (pl. Henricus Petreus HERDESIANUS *Aulica vita* című antológiája, Frankfurt, 1577). A tanulmány végkövetkeztetése ismét egy ellentmondás felmutatása: a 17. századi magyar irodalom udvarellenes is, meg nem is. Nem támadja alapjaiban az udvart mint intézményt, de ostorozza az udvari élet túlzásait, szertelenségeit, idegen erkölceit. És mindez „főleg [a] fordítások révén, mintegy kölcsön van jelen, úgy látszik, nem belülről fakadó magyar gondolati fejle-

mény” (35). Recepciótörténeti szempontból ez nagyon fontos megállapítás, hisz néha termékenyebb azt vizsgálni, mit nem vesz át egy kultúra, mint azt, hogy mit igen. Nos, az udvarról szóló európai irodalom befogadása a 17. században meglehetősen egyoldalú: nincs Castiglione-fordítás, van viszont Erasmus-, Lipsius- és Guevara-recepció. Igazán érdekes lenne azt megvizsgálni, hogy ez a szelektív recepció mennyire sajátosan magyar vagy netán szélesebb körű közép-európai jelenség? Csak egy párhuzamos példát említenék. A korabeli román irodalomban szintén csak Guevara-recepcióról tudunk: a lemergi jezsuitáknál tanult moldvai történetíró, Nicolae Costin (1660–1712) fordította le a *Horologium principumot*. A további kutatásoknak kell azt tisztázni, hogy a lipsiusi sztoicizmus ideológiai fegyverzetével felvértezett udvarellenes irodalom mennyire köthető egy sajátosan közép-európai kultúrához.

A kötet a már említett keretességen túl is magán viseli a tudatos szerkesztés jegyeit. A tanulmányokat egy-egy idézetből álló fejezetcím taglalja három részre. Az első rész írásaiban, a Gyöngyösitől kölcsönzött címmel („*Az üdö éjjeli gyászát levetette*”), főleg a 17. századi irodalmunk eszme- és művelődéstörténeti vonatkozásait tárgyalja a szerző: az öltözködésről, az udvari életről, a szerelemről és az erotikáról (*A Madách Gáspár-jelenség*) folyó korabeli diskurzus irodalmi ábrázolásáról olvashatunk. Mindezeket kiegészíti egy képzőművészeti (*Akadta egy picturára...*), egy filológiai (*A Novissima tuba szerzője és fordítója*) vonatkozású írás, valamint, a fejezetcímhez hűen, a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*-ról szóló tanulmány. A szerző mindegyikben éles szem-

mel újraolvas és újraértelmez: a szóban forgó művet és az arról született szakirodalmat egyaránt. Az eredmény: bravúros filológiai mutatóványok egy-egy szöveg szerzőjének vagy forrásainak megállapításakor és finom alkotás-lélektani megfigyelések.

A könyv második része, hűen a Bethlen Miklóstól kölcsönzött címhez (*„Ez az írás legyen fegyver és pajzs...”*), olyan szerzőkről szóló tanulmányokat tartalmaz, akik vagy védekezésből, vagy magyarázkodásképpen ragadtak tollat. Ezen szerzők (Vörösmarti Mihály és a két Bethlen: János és Miklós) szövegeikben önmaguk mását konstruálták meg, és állították a kortársak, vagy ami még fontosabb, Isten ítélőszéke elé. Ez az, ami egy fejezeté füzi össze a hét tanulmányt. Valószínűleg az írás hitelessége az, ami a szerzőt is megragadta hármójuk egymás mellé állításában.

Jankovics József Bethlen Jánost megidéző írásában nem is annyira a mű, mint inkább annak szerzője tekintetében kezdeményez perújrafelvételt. A már a kortársak által is köpönyegforgatással vádolt Bethlen Jánost – az embert – igyekszik védeni úgy, hogy elvégzi a sok aprólékos és pontos munkát igénylő, „ez eddig soha el nem végzett hitelességpróbát”: Bethlen művét korabeli naplókkal, levelekkel, krónikákkal, országgyűlési beszámolókkal, követjelentésekkel stb. veti össze. Az eredmény igen pozitív: Bethlen elkerüli „a történetírók egyik legveszélyesebb csapdáját, a részrehajló ábrázolást és előadásmódot” (115); „történetírói programja, alapmagatartása: az őszinteségre való törekvés” (113). Jankovics perfelújító védőbeszéde talán túl meggyőzőre sikeredett; úgy tűnik, mintha hőstét túlságosan is megszerette volna és már-már idealizálná.

Jankovics Bethlen művét ugyanúgy fegyver- és pajzsként használja, mint azt eredetileg a szerző maga tette: ha valaki művében az igazat mondja, az nem hazudhat (nem lehet köpönyegforgató) a valódi életben sem: „Bethlen [...] többszöri pártváltogatása ellenére sem volt köpönyegforgató; többnyire nem ő hagyta el uralkodóit, hanem azok haltak ki mellőle. Elsősorban nem a vagyonszerzés, hanem az ország helyzetének mentése volt döntő lépései megtételekor, a hatalom megtartására való törekvéseiben” (107). Ezzel szemben egy előttem járó recenzens így vélekedett Bethlen Jánosról, az emberről és annak történetírói módszeréről: „Kérdés tehát: ez a mű felmutat-e egységes látásmódot és koherens ábrázolást, valóban az »igazsággal és becsülettel« összhangban állón s nem a hatalmasok szája íze szerint »hagyományozza tovább« kora eseményeit, vagy – bármily kimeríthetetlen tárháza is a máshonnan nem tudható adatoknak – mégiscsak a meggyőződés nélküli köpönyegforgató önigazolásra törekvése képviseli benne a »kompozíciós elvet«?” (BENE Sándor, *A köpönyegforgatás dicsérete*, Budapesti Könyvszemle, 1994, 2, 142.) Vagy: „Köpönyegforgató? Igen. Több úr szolgája? Igen, nem is titkolja. Csakhogy – s itt keresendő történetírói és emberi-politikusi hitele – kénytelenségből, egész nemzetével együtt az. [...] A nemzet erkölcsileg nem ítéltető el semmiféle hintapolitikáért, ha a pusztá megmaradás a tét. Nem ítéltető el az egyén sem, ha végszükségben színlel, könyörög, fenyeget, ravaszkodik, köpönyeget fordít, ha kell, négyezeröttször is – hívhatják Bethlen Jánosnak, de akár Bánffy Dénesnek, Haller Gábornak, Béldi Pálnak vagy Petki Istvánnak” (146). Ezek után a kérdés már csak az, hogy ki az

a döntőbíró, aki képes megállapítani: melyik a jó, a nemzet érdekében történő alalkodás, színlelés, köpönyegforgatás, és melyik nem? Nos, véleményem szerint Bethlen hitelessége és objektivitása (amit nem lehet kétségbe vonni) védekezés: akit életében köpönyegforgatással vádoltak, az művében nem hazudhat, nem deformálhatja a mások által is megélt eseményeket és ismert tényeket, hisz azzal csak megerősítené a róla kialakult negatív véleményt. Erre kitűnő érzékkel tapint rá Jankovics József is: „Bethlennek valóban rendkívüli mértékben szem előtt kellett tartania műve írásakor azt az ajánlásában említett kritériumot, hogy munkája szereplői vagy azok leszármazottai számon kérhetik rajta az ott írottakat. Egyetlen megoldás maradt tehát számára: feltétlenül ragaszkodni a történeti hűséghez és elkerülni a történetírók egyik legveszélyesebb csapdáját, a részrehajló ábrázolást és előadásmódot” (115). Jól megfér tehát egymással a köpönyegforgatás és az igazat írás. Sőt, akár azt is megkockáztathatjuk, hogy ez a fokozott hitelesség és objektivitás a színlelésnek egyik enyhébb és áttételesebb formája. Nem kell tehát feleslegesen felmentenünk az ember Bethlen Jánost: tette, amit a korban mindenki, mert „paradox módon éppen az viselkedett a legkövetkezetesebben, aki a leggyakrabban fordított köpönyeget, aki a leggyorsabban reagált a politika változó széljárásaira, mindig oda állva, ahol a legtöbb esélyt remélte maga és nemzete megmaradására” (Bene Sándor). Nem véletlen, hogy Bethlen saját személyének megformálását is a nemzet mögé rejti: „a háttérből csendesen és megfontoltan irányító, vallása és hazája ügyét mindennél szentebbnek és fontosabbnak tartó s azok érde-

kében eltökélten fáradozó, szürke eminenciás figurája sejlik fel sorai mögött. Aki valójában volt” (117). Az érdem ismét csak Jankovics József, hogy erre az ismeretlen és már-már elfeledett Bethlen Jánosra ráirányította figyelmünket.

És ha a szerzőt már Bethlen János felé is a hitelesség ígéző ereje vonzotta, mennyivel nyilvánvalóbb lehet ez a vonzódás a kancellár fia, Bethlen Miklós esetében. A róla szóló öt írás kezdő darabjában az *Önéletírás* hitelességét vizsgálja Jankovics; elvégezve azt a „tüzetes kritikai elemzést”, melyet az előtte járók csak sürgettek. Összevetve az *Önéletírást* a Bethlen-levelezéssel, a szerző arra a következtetésre jut, hogy „Bethlen nem deformálja programszerűen az eseményeket és a tényeket” (128). Saját személyének mását építi fel újra, elsősorban családjá és nem a „világ” számára. Mintha már nem is önmagát, hanem utódait akarná védelmezni írásával. Jankovics József Bethlen Miklós portréjának felvázolásakor nem követi el azt a hibát, hogy mártírt csináljon hősből.

Itt csak egy mozzanatra, a Vitnyédy–Bethlen-viszonyra szeretnék részletesebben kitérni. Érdemes kissé hosszán idézni Jankovics érdekes felvetését: „Gyenge alapon nyugvó, vagy éppen légből kapott érvelésnek tűnhet például az a magyarázata Bethlennek, hogy azért romlott meg Vitnyédyvel – s egyben a Wesselényi összeesküvés magyarországi vezetőivel – a viszonya, mert nem értvén velük egyet, azokat »bolond aggoknak« nevezte. (Erre egyébként azért is fontosnak tartom felhívni a figyelmet, mert általa igazolva látom azt, hogy valóban koholt hamisítvány volt a protestáns prédikátorok perében oly nagy szerepet játszó Bethlenhez

írott Vitnyédy-levéll!) Állítása igazolására Bethlen az üldözött prédikátorokhoz intézett episztolájában közöl is egy ingerült hangú Vitnyédy-levelet, mely már erre a megromlott viszonyukra utal. Felmerülhet a gyanú, hogy esetleg Bethlen is az ellenfél fegyverét alkalmazva akart visszavágni: önmaga is koholt egy Vitnyédy-levelet, azt sugalmazván, hogy viszonyuk az adott időpontra annyira megromlott, hogy Vitnyédy egyszerűen nem írhatott neki olyan bizalmas hangú levelet, amelyet corpus delictiként használhattak fel a papok elleni eljáráshoz” (124).

Bethlen *Önéletírásában* a Vitnyédytől való elhidegüléséről egy szót sem ír. Biztos, hogy tudatos elhallgatásról van szó, hisz egy lappal előbb, mielőtt rátérne a murányi események elbeszélésére, még egy olyan apró részlet is eszébe jut, hogy 1665-ben Velencéből visszajövet „Vitnyédy házában [...] Sopronban való mulatásom alatt én addig próbálám, hogy ki ugorhatik tizenkét lábnyomnyit, amint csizmás lábbal az ember azt elmérheti: az én lábam térdemben megficomodék, alig tudám Bécsben egy hétig meggyógyíttatni”. Részletesen beszámol viszont Bethlen a Vitnyédyval való viszony megromlásáról a protestáns prédikátorok védelmében írt és ki is nyomtatott levelében; de *Önéletírásában* az 1666. évi diplomáciai akciókról (a murányi tárgyalások) sikertelen lánykérésének és Balassi Imre elfogatásának leírásával tereli el a figyelmet. (Mint láttuk, ugyanígy járt el a velencei, sőt a csáktornyai diplomáciai út alkalmával is, valószínű, hogy nem egyedi esettel, hanem Bethlen többször alkalmazott figyelemelterelő technikájáról van szó.)

Számomra úgy tűnik, hogy Bethlen és Vitnyédy között a viszony fokozatosan

mérgesedett el. A kezdeti murányi összeszólalkozást – melynek indítóoka, amint arra Jankovics József rámutat, az eltérő politikai koncepcióban keresendő – a nádornak még sikerült elsimitania. Jankovics ugyanakkor idézi Vitnyédynek egy autográf levelét, mely alátámasztja Bethlen állítását elhidegülésükről. Vitnyédy ezt a levelet 1667. április 2-án írta. Van azonban még egy sokkal korábbi levele is Vitnyédynek, melyet rögtön a stubnyai tanácskozás befejezte után (1666. szeptember 3.) írt. Ebben Vitnyédy sértődöttségét csak a levél kioktató hangneme múlja felül: „Szeretettel kérem úgy arra is kegyelmedet, megbecsülvén az Szent Istentől kegyelmednek adatott talentumit, azzal úgy éljen, ő Szent Felségét gonoszul való élésével meg ne bántsa, felebarátját tudatlanságából meg ne utálja, és maga tetszését, oly vakmerőképpen ne oltalmazza, ne lattassék kegyelmed mint az olaj mindenek felett uszni, hogy másoktól is kegyelmed becsületet vegyen, mert egyébaránt, [...] Istentől büntetést, felebarátitól bizonyára való megutálást várhat” (MOL, Teleki cs. It.). Bethlen válaszlevelét nem ismerjük, de a Jankovics által feltárt Vitnyédy-levéll azt bizonyítja, hogy viszonyuk egy év alatt semmit sem javult, sőt romlott. Épp ezért, véleményem szerint, Bethlennek nem feltétlenül volt szüksége arra, hogy ingerült hangú Vitnyédy-leveleket hamisítson, elég volt, ha előhúzott egyet a levelesládájából. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a hamis Vitnyédy-leveleket a Habsburg propaganda azután kapta fel, hogy a német evangélikus fejedelmek, valamint a holland és a svéd követ tiltakoztak a magyarországi protestánsüldözések miatt. Sok még tehát a megválaszolandó kérdés, és Jankovics Józsefé az érdem, hogy ráirá-

nyitotta ismét figyelmünket egy olyan problémakörre, amely még évekig ad majd munkát a kutatóknak. Annál is inkább, mert az 1674-ben írt *Epistola* műfajilag és funkcionálisan is szorosan kapcsolódik az *Austriaca austeritas* által kiváltott publicisztikai vitairadalomhoz. Minderről egy rövidebb tanulmányban értekezik a szerző (*A Bethlen Miklósnak tulajdonított röpiratok szerzőségéről*), melyben kimutatja, hogy az eddig Bethlennek tulajdonított három röpirat (*Austriaca austeritas*, *Austriacae austeritatis continuatio* és *Austriacae austeritatis, ejusdemque continuationis confirmatio*) közül csak a *Continuatio* szerzője lehetett Bethlen. A tanulmány-
nak egy másik, még ennél is fontosabb következtetése az, hogy rámutat „arra az értelmiségi körre, mely talán Bethlen Miklós köré szerveződött, és feladatának a publicisztikai hon- és hitvédelmet tekintette. Hogy pontosan kik lehettek Bethlen támaszai, nem tudjuk, de talán nem tévedünk nagyot, ha elsősorban Pósa-házi Jánosra vagy a Bársonyt ugyancsak cáfoló Szatmárnémeti Mihályra gondolunk, de érdekes adat Fajgel Péter és – a magyarországi ügyek miatt a Portára küldött, tehát a dolgokban járatos – Apáczai Tamás levélbeli említése is. S bizonyára az sem véletlen, hogy éppen Eszéki István könyvében leplezi le magát Pósa-házi az utókor előtt. (Ahova – többek között – Bethlen Miklós is írt üdvözlő verset)” (154). Ezen nevek közül elsősorban a Fajgelé az, mely Bethlent az eperjesi főiskola köré szerveződő társasághoz köti. Fajgel amellet, hogy az eperjesi főiskola inspektora, Vitnyédy bizalmasa is volt. A kérdés tehát az: hogyan és miért keveredik Bethlen ebbe a felföldi vonatkozású publicisztikai vitába, hogy aztán 1674 után majd tizenöt évig

visszavonuljon az ilyen jellegű nyilvánosságtól?

Mivel már eddig is sok szó esett a publicisztikáról és a levélírásról, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kötetnek azt a tanulmányát sem, melyben a szerző „Bethlen Miklós leveleinek formai, műfaji és stilisztikai jellemzőit” elemzi. Megtudjuk ebből, hogy az *Önéletírás*ban több szociolektust különíthetünk el: „az erdélyi úri rend körében kialakult” társalgási nyelvet; a protestáns biblikus stílushagyományt, valamint az ezópusi fabulák és honi anekdoták kifejezőkészségét. Mindezeket, főleg a levelekben, a „szép levél” megkövetelte retorikai szabályok rendezik feszes szerkezetűvé. Jankovics meglátása az, hogy az *Önéletírás* és a levelek beszédmódját az anekdotikusság és a retorikusság köti össze. „Észre kell vennünk ugyanis – írja –, hogy Bethlen alapmagatartása nem az íróé, hanem a szónoké, az előadé. Ha olvasóról ír, akkor is hallgatóra gondol, azt képzelvén maga elé, annak beszél, ad elő. Néha orációt tart, néha mesél, gyakran mintha anekdotát mondana. Természetének egyik legalapvetőbb vonása az anekdotára való hajlam” (137). Epikatörténeti szempontból Jankovics legfontosabb megállapítása az, hogy „az anekdota nemcsak kitérők, szórakoztató-nevelő szándékú vagy illusztratív célú epizódok formájában – persze úgy is –, hanem immanens, az előadás belső formai sajátosságából, a műfaj természetéből fakadó elemként is jelen van az egész mű struktúrájában” (139). Jankovics ezzel is új irányt mutat a további kutatásoknak, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az anekdotázás fontos szerepet tölt be Gyöngyösi regényesedő eposz-
zaiban, sőt megkockáztatom, akár Pázmány vitairataiban és prédikációiban is.

Úgy vélem, a jövőbeni prózatörténeti kutatások igazolni fogják Bene Sándornak most még csak kérdésként megfogalmazott hipotézisét: „nem lehet-e, hogy az anekdotikus szerkesztés és a mellérendelés eleve a magyar próza egyik meghatározó vonulatának általános törvényszerűsége? Vajon nem ezzel a mércével kellene-e mérni azokat a nagy íróinkat, akikről csak érezzük, hogy nagyok, de a kritikai értékeléstől szorongva húzódozunk, nehogy úgy hulljanak ki a rostán, mint Mikszáth vagy Jókai a Péterfy Jenőén?” (*Vonzások és választások*, Budapesti Könyvszemle, 1990.)

A Bethlen Miklós-fejezet zárótanulmányában (*Ami az Önéletírásból kimaradt...*) Bethlen bécsi bizalmasa, Tarczali Zsigmond levelei, valamint Wesselényi István naplója alapján rekonstruálja olvasmányos és érdekesítő stílusban a szerző a kancellár szebeni és bécsi rabságának éveit; azt az abszurd légkört, melyben az *Önéletírás* íródott. Valóban hiánypótló ez a tanulmány, mert Bethlen ezekről az évekről írt a legkevesebbet. Sőt „mivel szebeni fogsága (1704–1708) idején a levélváltástól is eltiltották, ez az önéletírásában is oly kevésbé megvilágított életszakasz levelek hiányában talán sohasem lesz alaposabban megismerhető. E közel négyéves időszakról ez idáig csupán néhány apró momentumot sikerült föllelni, ami egyébként rávilágít a gubernium tétovázó, erélytelen állásfoglalására is” (165). Nemrégiben a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban kutatva akadt a kezembe egy csonka kézirat: *Bethlen Miklós notái*. Az iratokat utólag kötötték egybe, és a címet is utólag adták. Különösebben nem méltattam figyelemre, mert elképzelhetetlennek tartottam, hogy valahol már ne publikálták volna. Később annál inkább meglepődtem, hogy az álta-

lam átnézett Bethlen-szakirodalomban nem találtam rá hivatkozást. Annyit futólag is sikerült megjegyezmem, hogy az irat 1704-ből származó naplószerű feljegyzéseket tartalmaz, főleg a Bethlen szebeni fogsága idején tartott kihallgatásokról. Az irat feltűnő hasonlatosságokat mutat Gyálakuti Lázár György naplójával, csak hogy ez utóbbi latin nyelvű, míg a *Bethlen Miklós notái* magyar nyelvű iratokat tartalmaz. Nem kizárt, hogy a Lázár-napló korabeli fordítása és kiegészítése; vagy épp fordítva: annak korábbi változatú fogalmazványa. Mindenesetre tüzetes áttanulmányozása és esetleges kiadása talán segítené abban, hogy tisztábban lássuk Bethlen 1704 utáni helyzetét. (Mint ahogy abban a személyi fondban – *Fond personal Bethlen Nicolae*, nr. 468. – is rejtőzhetnek még eddig ismeretlen adatok, mely a kolozsvári Állami Levéltárban található. A szépséghibája csak az, hogy mivel rendezetlen, nem kutatható.)

Jankovics József kötetének tizenhat tanulmánya közül tíz eredetileg valamilyen szövegkiadás (Bethlen János, Bethlen Mihály, Vörösmarti Mihály, Darholcz Kristóf, Gyöngyösi István, Bethlen Miklós stb.) elő- vagy utószavaként íródott. Ezen szövegkiadások azóta mind hiánypótlónak bizonyultak: szinte nincs olyan, a korszakkal foglalkozó tanulmány vagy könyv, amelyben ne találánánk hivatkozást Bethlen János krónikájára vagy Bethlen Miklós leveleire, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Ez is az éles szemű és alázatos filológust dicséri, aki sok esetben a nem oly látványos, de annál hasznosabb és fontosabb sajtó alá rendezést és jegyzetelést részesíti előnyben. De hogy nemcsak ehhez ért, azt kiválóan bizonyítják e kötet tanulmányai is, melyeket áttanulmányozva

az olvasó egyre nagyobb kedvet érez ahhoz, hogy az eredeti szövegeket is kézbe vegye. Mindez a továbbgondolásra érdemes problémák felvetésének, a megbízható és logikus érvelésnek és nem utolsósorban a világos, érthető és olvasmányos stílusnak köszönhető. A kötetet nemcsak a szűkebb

értelemben vett szakmabeliek, hanem – a szélesebb olvasóközönségen túl – az egyetemek és főiskolák diákjai is haszonnal forgathatják majd „rég Magyarországra” vizsgára készültükben.

Nagy Levente

**KNAPP ÉVA: „GYÖNYÖRŰ VOLT SZÁL ALAKJA”.
SZENT ISTVÁN KIRÁLY IKONOGRÁFIÁJA A SOKSZOROSÍTOTT
GRAFIKÁBAN A XV. SZÁZADTÓL A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉIG**
Budapest, Borda Antikvárium, 2001, 361 l.

Reprezentatív kiállítású, vállalt témáját monografikus igénnyel feldolgozó, az évfordulóhoz valóban méltó színvonalú kötetet adott közre a millennium alkalmából a rangos könyvészeti kiadványairól ismert Borda Antikvárium. Az első magyar király kultuszával foglalkozó s az utóbbi években öröndetesen gyarapodó szakirodalomban is kuriózumnak számít Knapp Éva vállalkozása, amely a szó legszorosabb értelmében interdiszciplináris munka. Az irodalom és a képzőművészet elit alkotásaiban megjelenített Szent István-képet többször is, részleteiben is tárgyalta már a kutatás, ezzel szemben viszont sokkal mostohábban bánt a szent király által képviselt eszmeiség képi ábrázolásának populáris megjelenítésével, a sokszorosított grafikával, amely a többi műfajnál jóval szélesebb befogadói közeget jutott el. Voltak természetesen e népszerű ábrázolások számbavételére irányuló törekvések (Leopold Antal, Karsai Géza, majd később Szilárdy Zoltán munkássága), de egységbe rendezett, összképet nyújtó s ezáltal autentikus megállapításokat eredményező áttekintésük hiányzott. MAGYAR Zoltán összefoglaló jellegű munkája (*Szent István*

a magyar kultúrtörténetben, Bp., Helikon Kiadó, 1996) sem foglalkozott azzal a hatással, amit a sokszorosított grafika jelentett az István-kultuszban. Ennek a hiánynak a pótlására vállalkozott Knapp Éva, aki már eddigi munkáival is az irodalomtörténeti és művészettörténeti összefüggések együttes vizsgálatának tanulságos mintapéldáit dolgozta ki és adta közre (*Officium Rákócziánium*, Bp., 2000; *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*, Bp., 1999, 25–72).

Mint köztudott, a szentkultusz az újabb művelődéstörténeti kutatások és történelemértelmezési kísérletek homlokterébe került, magát a jelenséget is több monográfia tárgyalta (pl. Peter BROWN, *A szentkultusz: Kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*, Bp., Atlantisz, 1993; eredeti kiadás: Chicago, 1980), s a magyarországi szentek tiszteletének történetéről ugyancsak egyre több a modern feldolgozás, Klaniczay Gábor, Galavics Géza, Török József, Madas Edit, Tüskés Gábor és sokan mások járultak ehhez hozzá az utóbbi években. A téma jelentősége jóval túlmutat a filológián, minthogy a mindenkori társadalmi, politikai, vallási eszme-

rendszernek a történelem során szükségképpen szembe kellett néznie a hagyománynak ezzel a rétegével, s így az adaptációnak, az újraértelmezésnek, az egyes személyiségek aktualizálásának rendkívül széles skálája jött létre. Különösen is igaz ez Szent István alakjára, lévén hogy benne nem csupán az első magyar szent, de az államalapító, a magyarságot az európai keresztény közösségbe vezető államférfi jellemző vonásai is megjelentek, ennek következtében egyénisége szimbólummá vált, vallási és politikai jelentőségre egyaránt szert tett, a hozzá fűződő viszony karakterisztikussá lett mind a magyar történelemszemléletben, mind a politikai közgondolkodásban.

Knapp Éva Szent Istvánnak 266 grafikus ábrázolását gyűjtötte össze, a könyv valamennyit tartalmazza, közülük több mint száznak ez az első modern publikálása. A katalógus első darabja az 1460-as évekből származó egy lapos nyomtatvány, amely a királyt és fiát, Szent Imre herceget mutatja be egy színezett fametszeten, a legkésőbbi darabja pedig egy 1857-ből való könyvillusztráció a király álló alakjával. Csaknem négy évszázad grafikai termését tekinthetjük át ilyen módon a katalógusban. Természetesen sokszor igen nehéz azt eldönteni, hogy a másodlagos felhasználások, átalakítások, újrametszések közül mit kell eredetinek tartani, hol van a határa az önálló alkotássá minősíthetőségnek. A lényeg azonban az, hogy a szerző minden esetben utal az egymással összefüggő kompozíciókra, így az átszerkesztések nyomon követhetők és számos tanulsággal szolgálnak az újabb felhasználók szándékait, elképzeléseit illetően. Ez a helyzet pl. Pázmány *Kalauzán*ának első és második kiadása esetében, amikor a dísz-

címlapot az újabb edíció számára átmet-szették, jelentősen gazdagítva a képi tartalmat Szent Adalbert és Szent Márton bekapcsolásával, a magyar szentek közé történő beiktatásával (41. és 45. ábra). Jellemző eljárása ez a tradíció gazdagításának, a rekatolizáció szélesebb körű hagyományértelmezésének.

A kronológiai rendben közreadott anyag, a fa- és rézmetszetek, valamint litográfiák sora valóban szembeötlően illusztrálja és igazolja Knapp Éva megállapítását, amely szerint „a sokszorosított grafika egészen más lehetőségeket biztosít a művészi invenció, a megformálás, a tartalmi differenciáltság, a kép–szöveg viszony és a közönséggel való kapcsolat terén, mint a többi műfaj.” Már csak azért is így van ez, mert ebben az esetben *imago* és *textus*, kép és szöveg egymást kiegészítő hatása érvényesül, komplex és bonyolult gondolatoknak is helyt adva, a vizuális hatást és a narratív technikát egyszerre alkalmazva a befogadó meggyőzése érdekében.

A képanyag közlését három nagy tanulmány előzi meg. Az első a források bemutatását nyújtja, részletezi a grafikák keletkezési és kiadási körülményeit, az alkotások létrehozásában a mesterek és a mecénások szerepét, tárgyalja a képek ikonográfiai típusait, az egyedi és társas ábrázolások jellegzetességeit, valamint a kiadványok funkcióit, amelyek mindegyikének megvolt a sajátos helye a kor egyházi vagy politikai életében, kegyességi vagy kulturális szokásrendjében (könyvcímlap, illusztráció, szentkép, emléklap, disputációs és promóciós tézislap stb.).

Ezt az alapozó áttekintést két nagyobb esettanulmány követi. Az egyik a barokk korszak sokszorosított grafikájának Szent István-ábrázolásaiban mutatkozó megújí-

tási törekvéseket tekinti át. Ennek a szempontnak a kiemelését kellő mértékben indokolja, hogy 1600-tól szembetűnő a műfaj fellendülése, sorra jelentek meg az új megoldásokat hozó metszetek. Noha ezek sok tekintetben folytatói a középkori hagyománynak, a készen kapott sémákat aktualizálniuk kellett. A kései középkor viszonylagos illusztrációbőségét követően ugyanis – nyilvánvalóan a reformáció hatására – igen megcsappant a Szent István-ábrázolások száma (1534–1600 között mindössze kettő készült belőlük), a tradíció újraélesztéséhez-újraolvasásához az eddigiektől különböző formákra volt szükség és igény. Egy szentképet (38. ábra) követően jelent meg 1610-ben az első dekoratív barokk alkotása e műfajnak, Erdődy János téziszűzetének díszcímlapjaként (39. ábra) a *Patrona Hungariae* koncepcióját ábrázolva. A kompozíció négy sarkában a magyar szentek (István, László, Imre és Boldog Margit) mellképei propagálják az újjászerveződő katolicizmus hagyományfelfogását, amelyet a pármaji jezsuita akadémia promóciós bizottsága előtt kellett a kiadványnak képviselnie. Erdődy az itteni Collegio dei Nobili konviktor volt, művét II. Mátyásnak ajánlotta, s talán azt is érdemes az itt elmondottak kiegészítéseként megjegyezni, hogy a későbbi egri püspökről van szó, akit hat évvel később éppen Mátyás nevezett ki e méltóságra (1616), majd királyi tanácsosi rangra is emelkedett. Úgy látszik, a díszcímlap és az azt követő, a Habsburg uralkodót teljes pompájában s a magyar királyok (István, László, Hunyadi Mátyás) társaságában bemutató dedikációs kép (40. ábra) megtette hatását, Erdődy gyors karrierjét a jelek szerint ez a dinasztikus gondolatot propagáló kiadvány is elősegítette.

A következő években sorra jelentek meg Pázmány Péter, Vásárhelyi Gergely és Káldi György művei, amelyek mindegyike illusztrációk révén is hatásossá kívánta tenni a rekatolizáció hagyományrendszerét, s ebben minden esetben helyet kapott Szent István alakja. 1600 és 1772 között 86 grafikus alkotást regisztrál a katalógus, ez kétségtől az ábrázolások barokk kori népszerűségének jele. A kontextus igen változó, a korábbinál színebb: családi körben, uralkodóként, pogányokon diadalmaskodó hadvezérként, a kegyes életvitel mintájaként, a keresztény virtusok megtestesítőjeként, a *Regnum Marianum* megteremtőjeként egyaránt megjelenik a szent király alakja a különféle metszeteken, egy kép meg éppenséggel római zarándoköltözetet ad az uralkodóra (81. ábra). Új elem a Habsburg királyokkal történő együttes ábrázolás, ami a dinasztikus gondolat megerősítését, az aktuálpolitikai helyzethez alkalmazkodást jelzi, a fennálló hatalmi viszonyok historikus legitimációját szolgálta. Jellemző példája ennek a Nádasdy-féle *Mausoleum* rézmetszetű díszcímlapja (1664), amelyen István I. Lipóttal együtt jelenik meg (57. ábra), továbbá az a liber gradualis, amelynek páratlanul zsúfolt metszetein III. Károly trónoló alakja az összes Árpád-házi magyar király arcképével körítve tűnik fel (80. ábra). Indokoltan hangsúlyozza Knapp Éva, hogy a megújuló István-kultuszban vezető szerepet játszott a Jézus-társaság, amely jó történelmi érzékkel kötötte össze a magyar szentek hagyományos tiszteletét az ország időszerű történelmi feladataival, a török kiűzésével és a katolicizmus újraerősítésével. A Mária-kultusz és Szent István alakjának összekapcsolása mindkét célnak megfelelt: biz-

tatást sugallt a török elleni harcra, vallási szempontot mozgósított ennek érdekében, s egyúttal az ország egységének és önállóságának, a bontakozó nemzeti érzésnek is teret adott. Mindezt sikerrel szolgálták az egyre gyakrabban feltűnő mellékjelenetek, amelyek török elleni harcokat ábrázoltak, valamint a „pater patriae” alakja mellé csoportosított fegyverek, címerek, hadi jelképek.

A könyv harmadik nagy tanulmánya Szent István és a Szent Jobb együttes ábrázolásait mutatja be, s igyekszik választ adni arra a nem egyszerű kérdésre is, hogy az utóbbi mikor s milyen szerepben jelent meg. Igen hasznos az az áttekintés, amely a középkori ereklyekultuszon belül az európai uralkodók kézereklyéiről szól, minthogy ezek különleges helyet foglaltak el a kor devóciós gyakorlatában. Korántsem egyedi eset, magyar sajátosság tehát a Szent Jobb tisztelete, hanem a középkori európai Respublica Christiana kegyességi szokásrendjének egyik hazai megnyilvánulása, amely természetesen változó erősséggel mutatkozott meg az egyes történelmi periódusokban. Nagy Károly császár karereklyéjének a francia, II. Henrikének az ausztriai egyházi hagyomány tartotta ébren különleges státuszát. Szent István jobb kezének éppen maradásáról először a Hartvik-legenda adott tudósítást, ettől kezdve veszi sorra Knapp Éva a középkori említések és ábrázolások sorát. A kultusz kiteljesedését az ereklye esetében is a 17. század hozta meg, az elemzett példákban látszik, hogy az fokozatosan vált szimbolikus jelentőségűvé, a török hódítás és a felekezeti megosztottság következtében elpusztult-elfelejtett kultuszhelyeket is pótló rekvizitummá. Mária Terézia már egyenesen saját legitimitásának erősítését

célozta meg azzal, hogy Raguzából Budára hozatta a nemzeti jelképet, s ünnepnapját is elrendelte. A szent királynak és mumifikálódott jobbjának együttes grafikai ábrázolása a legkülönbözőbb összefüggésekben jelent meg a későbbiekben, jelezve a téma variabilitását, flexibilitását, de egyben eszmetörténeti jelentőségét is a vallásos és politikai közgondolkodásban.

Knapp Éva vállalkozása rendkívül aprólékos és alapos filológiai munkát igényelt, eredménye azonban messze túlmutat a filológián. Mind a motívum- és toposzkutatás, mind pedig a kommunikációtörténet igen sok tanulságot meríthet eredményeiből. A vizuális információközlés működési mechanizmusát, a hatalmi reprezentáció képzőművészeti törekvéseit egyaránt meg lehet ismerni a Szent István-kép történeti variánsainak áttekintésével. Talán az is megkockáztatható, hogy a „használati irodalom” mintájára a „használati képzőművészet” terminus is bevezethető lenne, ennek jó példája a most tárgyalt sokszorosított grafikai anyag. Ez az anyag egyrészt az elit művészet és a vallásos gyakorlat közötti közvetítés egyik fontos tényezőjének mutatkozik, ezen a funkcióján túl azonban fokról fokra tovább is építette a témát, újabb és újabb részletekkel gazdagítva azt. A Trident utáni katolikus kultúra magyarországi változatában a Szent István-tiszteletnek olyan modellalakító szerepe volt, amely a formálódó nemzeti öntudattal és a politikai helyzetértékeléssel szorosan összefüggött, így tudott évszázadokra hatást gyakorló eszmetörténeti motívummá válni.

A kötetet többféle mutató (művésznevek listája, a főjelenetek ikonográfiai számbavétele, nyomdák és kiadók mutatója, szakirodalmi bibliográfia, az ábrázol-

lások forrásjegyzéke) teszi igen jól használhatóvá. A nagy gonddal készült s igen tetszetős technikai kivitelezésű kötetet sem kerülte el azonban teljes mértékben a nyomda ördöge: egy téves képisméltést és egy elcserélt képfeliratot a könyvhöz csatolt errata-lap igazít helyre (katalógus 61. és 179. tétel). Mindezzel együtt is csak azt kívánhatjuk: bárcsak egyetlen szakmai

kiadványban se találtassék több sajtóhiba, mint a jelen kötetben, s ha már korrigálás szükséges, az is ilyen pontossággal történessen meg. Már csak ezért is elismerés illeti Knapp Éva pontos munkáját, tartalmában és külalakjában is reprezentatív kiadványát.

Bitskey István

**TÖRTÉNELEM – KÉP. SZEMELVÉNYEK MÚLT ÉS MŰVÉSZET
KAPCSOLATÁBÓL MAGYARORSZÁGON.
KIÁLLÍTÁS A MAGYAR NEMZETI GALÉRIÁBAN
2000. MÁRCIUS 17.–SEPTEMBER 24.**

A katalógust szerkesztette Mikó Árpád és Sinkó Katalin, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 851 l. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2000/3).

A Magyar Nemzeti Galéria utóbbi időben rendezett nagyszabású időszaki kiállításai sorában nem a 2000. évi *Történelem – kép* című volt az első, amely a művészettörténeti célkitűzésen túlnyúlva, szélesebb körben határozta meg feladatát. Hosszabb időszakot átfogó esztétörténeti folyamatok szemléltetésére vállalkozott például az *Aranyérmek, ezüstkoszorúk* című bemutató 1995-ben, amely a 19. századi magyarországi művészkultusz és műpártolás történetét tekintette át. Az ilyen típusú kiállítások közös jellemzője, hogy miközben jelentősen hozzájárulnak a művészettörténeti kutatáshoz, jóval többet is nyújtanak ennél. A 2000. évi kiállítás és katalógusa elsősorban azon diszciplínának közvetít ösztönzéseket, amelyeket közelről érint a történelem, a történeti témák és a művészi ábrázolás kapcsolatának problémája a késő középkortól a 20. századig terjedő időszakban. Az irodalmi vonatkozások a kiállítás és a katalógus csaknem minden részletében megtalálha-

tók, a vállalkozás azonban ettől függetlenül is megérdemli az irodalomtörténet figyelmét.

A kiállítás alapgondolata az a felismerés, hogy a művészet egész története voltaképpen a történelem végtelen folyamatosságát jeleníti meg, s a művészet rétegeiben, meg-megújuló értelmezéseiben a mindenkori néző önmagát is viszontláthatja. E gondolatot hatásosan fejezte ki a kiállítás mottója, Schaár Erzsébet *Nővérek* című, két, egymásnak háttal álló nőalakot ábrázoló, 1968-ban készült szobra, melyet a rendezők középkori tárgyak környezetében, tükrök között helyeztek el. A bátor értelmezői gesztus egyben jelzi azt a szándékot, hogy a kiállítás bekapcsolódjon a kulturális emlékezet utóbbi másfél évtizedben Európa-szerte megélénkült kutatásába. A történelem- és az idő-tematika, a történelem példatárából merített témák és motívumok feldolgozása a kora újkortól egyik fő vonulatát alkotja a képzőművészet és az irodalom történetének, annak

egyik közös forrása, s jól ismert a történeti tárgyú irodalmi és képzőművészeti alkotások kölcsönös inspiratív szerepe a művek születésében, terjedésében és befogadásában. A kiállítás irodalomtörténeti jelentőségét növeli, hogy a történelemfogalomnak és a nemzetről mint a történelem alanyáról vallott elképzelésnek az ikonográfiában is megragadható változása egyik alapfeltétele volt a modern irodalomtörténet kialakulásának.

A kiállítás elméleti keretének fő összetevője a történelemszemlélet alakulása a késő középkortól a 20. század második feléig terjedő időszakban. A folyamat fontosabb állomásai az autonóm történelemszemlélet, a történetírás önelvűségének megjelenése és az objektivitás igényének megfogalmazása a 15–16. század fordulóján. A 17. század elején tűnik fel először a gondolat, hogy a történelem alkotás, melyet a mindenkori társadalom tudatosan hoz létre saját céljai érdekében. Ezzel a történelem optimista, „exemplum”-ként való felfogása mellett megjelenik a történelem objektivitásának megkérdőjelezése, valamint az a felismerés, hogy a múlt nem vonatkoztatható minden további nélkül a jelenre. A 20. században bizonyossá vált a finalista történelemértelmezés tarthatatlansága, s tudatosult a történelem lényegi nyitottsága. Terjed az a felismerés, hogy az ember nem vagy csak korlátozott mértékben képes a múlt átfogására, megértésére. Világossá vált, hogy „a” történelem: fikció, s a történetírás – némely felfogás szerint – nem más, mint a fikciós beszédmód egyik változata.

Az elméleti keret másik sarokpontját a művészet és a történelem, a művészettörténet és a történetírás viszonyáról született elképzelések alkotják. Ismeretes, hogy a

különböző korok művészetének „felfedezése” nem egy időben, különböző történeti, esztétikortörténeti folyamatok mentén történt. A képi források történeti felhasználása időben megelőzte és mintegy előkészítette a művészettörténet kialakulását. A vizuális művészetek a 18–19. század fordulóján váltak elismert hivatkozási alappá a kultúrtörténetben, nagyjából akkor, amikor a művészettörténet akadémiai diszciplínává lépett elő. Elfogadottá lett, hogy a képek megragadhatóvá tesznek egyébként láthatatlan történeti folyamatokat, segíthetnek más forrásokkal tisztázhatatlan történeti problémák megoldásában, s a képzőművészet stílusváltása jelezheti a bekövetkező társadalmi, történelmi változásokat. Ebből fakad a művészettörténet egyik kulcsfeladata: feltárni a művekre ráakódott értelmezéseket, nyomon követni az értelmezési módosulásokat és visszahelyezni a műveket az elkészülés kontextusába. Minderre számos kitűnő példa található a kiállításon.

A szélesebb értelemben vett történetábrázolás a legfontosabb képzőművészeti műfajok közé tartozik, értelmezése a művészettörténet egyik nagy hagyományokkal rendelkező területe. Míg fő típusairól – történeti eseményábrázolás, történeti portré, emlékmű, apoteózis, világi allegória – nagyjából egyetértés uralkodik, a történeti témához sorolás szempontjai változnak, s nem elhanyagolható különbség lehet például egy festő saját meghatározása és a művészettörténeti besorolás között. Nehézség adódhat a kevert típusok elkülönítésében, s előfordul, hogy csak a tervezett kontextus vagy a tipológiai megfelelés segít egy történeti téma szándékolt jelentésének és funkciójának felderítésében. Egy-egy kiemelkedő festői életmű önmagában

is alkalmat kínálhat a történelminek mint képzőművészeti problematikának a vizsgálatára. Rubens munkássága például éppúgy tanúságul szolgál ugyanannak a történeti tárgynak a különböző tónusú, stílusú és műfajú kezelésére, mint a történeti források mellett az antik költészet felhasználására a történeti témák ábrázolásában. A stílusváltásban kifejeződő művészi történelemfelfogás változásának ismert példája Rembrandt, aki érett korszakában elfordult a 17. század eleji amszterdami történeti festészetnek a múltat finoman megmunkált felületekkel, tiszta körvonallakkal felidéző, az idő múlásának nyomait eltüntetni igyekvő törekvéséről, s az egymásra rakott, elkent festékrétegekkel, megoldozott felületekkel szándékosan elhomályosította a látható világ felszínét, jelezvén, hogy a múlt a maga teljességében nem ismerhető meg, s az alkotói folyamat az idő ellenében megy végbe.

A Magyar Nemzeti Galéria több mint két éves előkészítő munkával megszületett kiállítása és a kiállítás katalógusa nagyjából ebbe a rendkívül széles, ám jól körülhatárolható elméleti keretbe illeszkedik, s kiérlelt koncepciót, átgondolt megvalósítást tükröz. A kiállítást rendező és a katalógust szerkesztő Sinkó Katalin és Mikó Árpád igen nagyszámú intézményre, kiterjedt szerzőgárdára és rangos tanácsadó testületre, a művészettörténészek mellett elsősorban történészek, irodalomtörténészek, könyvtárosok és régészek közreműködésére támaszkodhatott. Másfelől a történelemábrázolás magyarországi kutatása igen figyelemreméltó eredményeket ért el az utóbbi évtizedekben, s a vállalkozás egyben ezeket is összefoglalja.

A több mint 800 oldalas katalógus a közreműködők erudíciója és az igényes

kivitelezés révén jól illeszkedik a rendező intézmény katalógussorozatába, annak legjobb hagyományait folytatja. A kiállítás felépítésének megfelelően tizenhat témakörben elrendezett tárgyleíró részt nyolc hosszabb tanulmány vezet be. A katalógustételek tematikus csoportjai előtt az olvasó rövid tájékoztatást kap arról, hogy az adott tárgye gyűttes miként illeszkedik a koncepció egészébe, s a tételek leírásait többnyire egy-egy tanulságos vagy kiemelkedő tárgyat, tárgycsoportot bemutató, rövidebb-hosszabb tanulmányok sora követi. Az utóbbiak közül több a kiállítás előkészítésekor felgyűlt, a műtárgyleírás kereteit szétfeszítő ismeretanyagot tesz hozzáférhetővé. Nem mellékes körülmény, hogy a katalógust közel ötven oldal terjedelmű német nyelvű rész zárja a tanulmányok rezüméjével, a tematikus bevezetőkkel és a kiállított tárgyak legfontosabb adataival.

A kiállítás tematikus egységei kronológikus rendben követik egymást, s már címükben is jelzik a történetiség képzőművészeti szemléltetésének sokoldalú megközelítését: I. Ereklékultusz; II. Szent királyok – királyi szentek; III. Az ókor hagyatéka; IV. Illusztrált történelem (14–17. század); V. Regnum Marianum; VI. A történelem késő reneszánsz és barokk képei; VII. Tárgyak emlékezete; VIII. Az archeológiai érdeklődés kezdetei; IX. A birodalmi patriotizmus és a magyar történelem; X. A történelem képei a magánélet körében a 19. században; XI. A nemzeti szenvedéstörténet képei; XII. Allegorikus történelemképek a 19. században; XIII. Állami történeti reprezentáció; XIV. Az emlékezés helyei, emlékműkultusz; XV. Antihistorizmus: a múlt kiszabadítása a történelem fogságából; XVI.

Leletmentések a múlt labirintusából. E felépítés fontos tanulsága, hogy a történelemábrázolás csupán az egyik lehetősége a múlthoz fűződő viszony képzőművészeti kifejezésének, s a korábbi korszakok tárgyi emlékeinek későbbi megítélése, a képi források gyűjtése és a tárgyak képi megörökítése éppúgy ide tartozik, mint a tárgyak átalakítással végrehajtott tudatos átértelmezése, az archaizáló stílusban készült hamisítványok és a jelentős történelmi személyiségekkel összekapcsolt műtárgyak kérdése.

A felsorolt témakörök többsége először szerepelt önálló kiállításon Magyarországon, s számos tárgy most jutott először a nagyközönség elé. Több műtárgyat a kiállítás előkészítése során restauráltak. A gondosan kiválasztott, mintegy négyszáz, egymástól jelentősen eltérő minőségű tárgy között szokatlanul nagy arányban találhatók olyan, elsősorban iparművészeti tárgytypusok, amelyek egyébként ritkán vagy egyáltalán nem jelennek meg képzőművészeti kiállításokon, mint például a kis szentképek, vallási és világi ereklyék, könyvkötések, színházi kellékek, sokszorosított nyomatok, kódex- és nyelvemlék-hamisítványok. Ezért a tárgyleírások – melyek túlnyomó többségéhez fénykép tartozik – több esetben tartalmazzak az adott tárgytypusra vonatkozó általános tudnivalókat. A leírások gyakran közölnek új kutatási eredményeket, megdöntenek korábban elfogadott megállapításokat, új hipotéziseket fogalmaznak meg és eddig elhanyagolt kérdések sorát vetik fel. Különösen impozáns az új tárgytörténeti, ikonográfiai és stíluskritikai megfigyelések sokasága.

A katalógus tanulmányai között egyaránt megtalálhatók a korábbi kutatások eredményeit összefoglaló és az új kutatá-

sokra épülő, jelentős forrásértékű dolgozatok. Marosi Ernő bevezető tanulmánya széles ívű tematikus áttekintést ad a történetiség koronként változó képzőművészeti megjelenítésének fontosabb csomópontjairól. Gondolatmenetében nem véletlenül kap kiemelt helyet néhány Khronosz- és História-ábrázolás, mivel a két allegorikus alak ikonográfiája a kora újkori történeti gondolkodás egyik forrása. Alakulása jelzi a történeti gondolkodás humanista, enciklopédikus és kritikai szakaszait, továbbá azt a folyamatot, melynek során a tényeket hangsúlyozó történetírás a historiográfiában fokozatosan háttérbe szorította a retorikai ideálok követését. A régi magyar irodalom történelemszemléletének fő vonásait, a történelmi tudat retorikai konstrukcióit összegezve Ács Pál rámutat a zsidó–magyar történelmi sorspárhuzam, az apokaliptikus–biblikus jelképrendszer, a hun–magyar azonosságtudat nyomán kiépült török–magyar testvériség-gondolat, az önostorozásra hajló, büntudattól gyötört szemlélet és a Makkabeus mártírok történetének mint bibliai históriák forrásának jelentőségére. Szentesi Edit a 19. század első harmadában kibontakozó Habsburg birodalmi patriotizmus támogatására létrejött szellemi mozgalmak történeti vonatkozásait veszi számba, így mindenekelőtt Josef Hormayr és körének az irodalomtörténet által is számon tartott kiadványsorozatait és a körülöttük szerveződött művészeti, irodalmi, történetírói és történeti publicisztikai törekvéseket. A bevezető tanulmányok közül Sinkó Katalinét emeljük még ki, amely a historizmus művészetének ideológiaközvetítő szerepét, a históriaképet mint a történelem nacionalizálásának eszközét vizsgálja, s a képi hagyomány elfeledett részének számító

monumentális festészeti programokat is bevonja az elemzésbe. Sinkó a birodalmi patriotizmus ikonográfiai újításai közé sorolja a halálában ábrázolt hős megjelenítését, s Orlay Petrich Soma *II. Lajos holttestének feltalálása* című képét a querela Hungariae toposz irodalmi feldolgozásai által inspirált műként értelmezi.

A katalógus tematikus gazdagságának és új kutatásokra alapozott, sokrétű eredményeinek érzékeltetésére a rövidebb tanulmányok közül említjük meg Rózsa György írását a VI. részben Paul Juvenel – III. Ferdinánd megrendelésére 1646-ban készült – emblematikus elemeket sem nélkülöző, elpusztult pannó-sorozatáról a pozsonyi királyi vár termeiben, amely az udvari reprezentációt kifejező, kevés számú monumentális mű egyike. Ugyanitt Buzási Enikő két tanulmányban foglalkozik az egykori Zrínyi-epitáfiummal és a Zrínyi-kultusszal mint a 16. század végi családi reprezentáció forrásával, illetőleg az Esterházy-ösgaléria és a *Trophaeum* eddig azonosítatlan képi forrásaival. A hagyományos művészettörténeti szemlélet módosulását tükröző írások közé tartozik a VII. részben Végh János két tanulmánya a lőcsei főoltár oromzatának apostolszobrairól és a barokk oltárokról, amelyek világosan mutatják a régebbi korok művészeti emlékeinek későbbi megbecsülését. Ugyanitt nem hagyható említés nélkül Kovács Éva posztumusz tanulmánya, amely bravúros okfejtéssel bizonyítja egy, a kutatást hosszú ideig félrevezető, eddig középkorinak tartott női fejes akvamanile 1800 körüli készítését. Az archeológiai érdeklődés kezdeteit bemutató VIII. rész több, újonnan felfedezett forrásra hívja fel a figyelmet, így például Rajcsányi Ádám kamarai

levéltáros heraldikai gyűjteményére és Jakosics József ferences tartományfőnök forrásgyűjtői, történetírói tevékenységére.

Az irodalomtörténet megkülönböztetett érdeklődésére tarthatnak számot a képek (műtárgyak) és szövegek kapcsolatára vonatkozó különféle megfigyelések. A képek és a szövegek egyenrangú, szorosan összetartozó együtttest alkotnak például a szigetvári Zrínyi Miklós emlékére kiadott ún. *Zrínyi-albummal* egy időben készült, de nem a kötethez tartozó, s ezért az ismert példányokban többnyire nem található egyleveles nyomtatványon, az Esterházy-család *Trophaeum*ában és a Nádasdy *Mausoleum*ban. A kép–szöveg párhuzamosságok további lehetőségére utal egy II. Lajos apoteózisát ábrázoló, 1755-re datált, eddig tévesen meghatározott tézislap, melynek vizuális érvrendszere Szilágyi András megfigyelése szerint a 17. század közepén napvilágot látó, rekatolizációs célú irodalmi alkotásokhoz, kompozíciója viszont inkább a 18. századi történeti, történetfilozófiai elmélkedésekhez kapcsolódik. A 19. század második felében született allegorikus történelemképek egy része, így elsősorban Zichy Mihály több alkotása tükrözi a történelmi haladásba vetett bizalom megrendülését, a história tragikus értelmezését, s tanúsítja, hogy a negatív történelemszemlélet közel egy időben jelentkezett az irodalomban és a képzőművészetben. Ugyanebben az időszakban a folyóiratok sokszorosított történeti képei gyakran együtt jelentek meg a téma irodalmi feldolgozásaival, s az irodalmi művek inspirációja nyomán született képekre és a képi ihletésű szépirodalmi művekre egyaránt számos példa található.

A képek szépirodalmi műveket inspiráló szerepének kevésbé ismert dokumen-

tumai a piarista Kácsor Keresztély történeti kompendiumát illusztráló, kommentált rajzok a szkíták, hunok, magyarok történetéről, amelyek Lehel kürtjével és a róla szóló irodalommal együtt szerepet játszhattak az *Etelka* és Dugonics többi ősmagyar témájú regényének előéletében. Az antik műtárgyak irodalmi kultuszát tanúsítja Versey Ferenc üdvözlő verse a herkulesfürdői gyógyforrásnál a 19. század elején előkerült római Hercules-szobrocskáról.

Ugyancsak számos példa található a katalógusban az irodalmi szövegek képzőművészeti alkotásokat ihlető szerepére. Szilágyi András feltételezése, mely szerint Hoffmann Pál pécsi püspök gyászbeszéde Esterházy László fölött ihletője volt több egykorú képi ábrázolásnak, még további bizonyítást igényel. A 19. századból emeljük ki Vörösmarty *Cserhalom* című költeményének Kisfaludy Károly által készített rézmetszet-illusztrációját és az ennek nyomán született, vitatott attribúciójú festményt, továbbá Kisfaludy Sándornak *Doboz Mihály és hitvese* című, a 19. század egyik legnépszerűbb történeti témáját feldolgozó regéjét és az ennek nyomán készült számos későbbi festői feldolgozást. A Hormayr-kör történeti tárgyú írásainak szépirodalmi munkákat ösztönző szerepe eddig is ismert volt, kevesebbet tudtunk azonban az e körben született irodalmi alkotások szerepéről a történeti festészet megújításában. Így például Pyrker János László egri érsek *Rudolphias* című, a birodalmi patriotizmus szellemében fogant német nyelvű eposzának egyik jelenete volt a forrása Anton Petter bécsi akadémiai tanár Ottokár cseh király holttestének fia általi elkérését ábrázoló festményének és Johann Nepomuk

Geiger több kiadást megért litográfiájának. Weber Henrik *Salamon király a visegrádi börtönben* című képe a Hormayr-kör egyik magyar tagjának, Mailáth Jánosnak azonos tárgyú versét illusztrálja, s ugyanehhez a körhöz tartozott Caroline Pichler, akinek *Buda várának visszavétele* című, magyarra is lefordított regénye alapul szolgált Schmidt József Szapáry Péter történetét feldolgozó két képéhez.

A nemzeti szenvedéstörténet patetikus-szimbolikus képei közel egy időben készültek a témák reformkori irodalmi feldolgoásaival, ez utóbbiak inspiráló szerepe több esetben kétségtelen vagy valószínűsíthető. Ezzel szemben nem korabeli, hanem közel kétszáz évvel előbb írt, s nem sokkal korábban felfedezett és kiadott szöveg, II. Rákóczi Ferenc *Vallomásainak* egy részlete nyomán született Madarász Viktor *Rákóczi bécsiújhelyi börtönében* című, kevésbé ismert képe, amely a börtöne ablakából hatyúkat nézegető és etető fejedelmet ábrázolja. Az antihistorizmus szellemében született, irodalmi ihletésű művek közül Gulácsy Lajos *Paolo és Francesca* című rajza és Bokros Birman Dezső *Ulysses* című szobra említendő példaként. Nem egyes szövegek, hanem egész írói életművek inspirációját tükrözik a 19. századi állami reprezentációs igény nyomán született írószobrok és a magyar irodalom alakjait személyes hangon megidéző, a 20. század hetvenes éveitől megsza- porodó íróportrék.

Talán e néhány kiragadott példa is igazolja az állítást, hogy a katalógust nem csupán a művészettörténészek fogják hosszú ideig haszonnal forgatni. A bemutatott műtárgyanyag a gondos, de elkerülhetetlen szelekció miatt természetesen tovább bővíthető, s a rendezők is bizonyá-

ra nehéz szívvel mondtak le számos alkotásról. Az ókor hagyatékát bemutató részt például jól kiegészítette volna Zsámboky János *Emblematája* és a mű antik érmek metszetes képét tartalmazó függeléke, míg a 19. századi történeti tájfestészet darabjai talán a IX. vagy a XI. részbe lettek volna beilleszthetők. A régi magyar irodalom történelemképét bemutató tanulmányt és a Regnum Marianum eszme művészeti emlékeit felvonultató kiállítási egységet egyaránt jól kiegészítette volna a Patrona Hungariae–Regnum Marianum koncepció irodalmi vetületének feldolgozása. A katalógus felveti a képzőművészeti történelemábrázolásra vonatkozó korabeli elméleti irodalom módszeres áttekintésének az igényét, s a bemutatott példák után szük-

ség lenne az Esterházyak és a Nádasdyak régebbi korok műtárgyait gyűjtő és újraértelmező tevékenységének teljes feldolgozására. Tanulságos lehet a képzőművészeti alkotásokkal kapcsolatos, történeti vonatkozású írói reflexiók összegyűjtése és értelmezése, mint például Márai Sándoré, aki Szőnyi István festészetének „szükszavú magyarságáról” írva megjegyezte: „talán ez az igazi »történelmi festészet«”. Az irodalmi vonatkozások hangsúlyos jelenléte a kiállított anyagban egyébként is előre vetíti egy, a magyar irodalom és képzőművészet kapcsolatának történetét bemutató, régóta esedékes kiállítás remélhetőleg nem túl távoli lehetőségét.

Tüskés Gábor

CSORBA SÁNDOR: REFORMKORI DIÁKEGYESÜLETEK PATAKON ÉS A TÁRSALKODÁSI EGYESÜLET POZSONYBAN

Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000, 312 l.

Az utókor történészeinek és irodalmárainak figyelmére érdemes dolgot jelentett 1831-ben Majláth Antal főispán a Magyar Királyi Kancelláriának. Az országban terjedő nyugtalanság okait és lokális fészkeket kutatva, találóan mutatott rá, hogy „Zemplénben két veszedelmes központ van: Sátoraljaújhely, mely megyeszékhely, ahol gyakran gyűl össze a vármegye nemessége, és a sok ráérő, szegény ügyvéd és jurátus. A másik Sárospatak, ahol ezerre menő serdületlen tanulóiifjúság van, ezek nagy mértékben ki vannak téve a veszedelmes tanok csábításainak”. Akárha ennek a jelentésnek a valóságtartalmát nyomozó történeti, filológiai, didaktikai és társadalomlélektani elemzésnek is felfoghatjuk Csorba Sándor új könyvét, a *Re-*

formkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban című munkáját. Akik az érdeklődés szándékával valaha is rápillantottak a magyarországi felvilágosodás és reformkor évtizedeire, minduntalan megakadt a szemük Debrecen, Sárospatak és Eperjes kollégiumain. Egymással is rivalizáló, de egymás hatását felerősítő iskolák működtek az említett városokban, amelyek mintegy eszmei, politikai, ideológiai gyepűrendszert képeztek, és évszázadokon át védték a Felső-Tisza-vidék vármegyéit – Zemplént, Szabolcsot, Szatmárt, Ugocsát és némileg Bihart, illetve ezen vármegyék nemességét – a Habsburg abszolutisztikus törekvésekkel és a katolicizmus univerzalizmusával szemben. A 18. század utolsó évtizedeiben kibonta-

kozó felvilágosodás, a jozefinizmus, majd a jakobinizmus, s az azt követő liberalizmus, az autonomizmus, a népiség, a radikalizmus tanulmányozásakor megkerülhetetlen ez a térség, és ennek a térségnek az iskolái. Elegendő talán Bessenyei György, Kazinczy, Kövy Sándor professzor, Csokonai, Kölcsey, Kossuth, Károlyi György, a Szatmárban adománybirtokos Wesselényi nevét említenünk, hogy belássuk Csorba Sándor témaválasztásának fontosságát.

Ami ezekben a kollégiumokban történt, nemcsak a nagy nevek miatt fontos. Sokkal inkább azért, mert ez a három kollégium – számra is hatalmas – diákserege adta folyamatosan a megnevezett vármegyék honorációri elitjének többségét. Az itt végzett teológusokból kerültek a falvak, mezővárosok élére a református és az evangélikus lelkészek. E kollégiumokból kapták rendre a falvak iskolái a rektorokat, iskolamestereket és segédtanítókat. Ezekből az iskolákból kerültek ki a falusi nótáriusok, a kisebb-nagyobb uradalmak gazdaszjtjei, ispánjai, s ami legalább ennyire fontos: a kollégiumokban végzett jogászokból toborzódott a megyék tisztikarának többsége, az alispántól a jegyzőig, az ügyészig, a fő- és alszolgabíróig, azok esküdtársaiig, az igazságszolgáltatásban nélkülözhetetlen táblabírákig.

Csorba Sándor felvállalt témája a pataki diáktársaságok és a pozsonyi országgyűlési ifjúság szervezeteinek intézményi és tartalmi elemzése volt. Ezt alapos filológiai adatolással, az árnyalatokra is gondot fordító finom elemzéssel végezte el. Bár csak a szükséges mértékig ragaszkodott a kronológiai szerkesztési elvhez, mégis szinte jegyzőkönyvről jegyzőkönyvre haladva bontotta ki az egyes szervezetek tevékenységét. A diák- és országgyűlési

ifjak társaságainak intézményi felépítésével, szervezeti szabályzatával, „alkotmányával” éppúgy foglalkozott, mint a társaságok anyagi ügyeivel, az általuk megvásárolt vagy közös használatra összegyűjtött könyvek tartalmi, filozófiai mondanivalójával, esztétikai megvalósulásának szintjével. A diákok áldozatvállalásából bővülő könyvtár, az 1810-es, 1820-as évtizedekben végbement szakosodás a professzori karban, a tanárok által írt tankönyvek, az egyházi felsőbbbséggel egyetértésben végrehajtott oktatási reform és az iskola falai közé beférkőző korszellem együtt eredményezték a pataki diákszervezetek, majd a pozsonyi ifjúsági szervezetek sikeres működését. A pataki Páncélországról, Nándorországról, a pozsonyi Társalkodási Egyesületről, az Ifjak Casinójáról, a Ménage-ról a fennmaradt iratok tüzetes vizsgálata nyomán minden korábbi értékelésnél többet megtudunk Csorba Sándor könyvéből.

Mindez azonban csak az egyik, és csak a kisebbik erénye a monográfiának. Igazán új az, ahogyan Csorba a korabeli társadalmat szemléli. Egyrészt már Patakon észreveszi, hogy nem pusztán egyedi jelenségről van szó. Bevillan a képbe az egri jogakadémia mint példát adó intézmény, és minduntalan felbukkan Debrecen és Eperjes. Nemcsak azért, mert ez az utóbbi két iskola a pataki diákok számára is könnyen átjárható volt, s nem is csak azért, mert egyik-másik pataki vagy debreceni, eperjesi diák idők múltával a másik intézmény professzori karában foglalt helyet, magával hozva a hajdani alma mater módszertani és szellemi értékeit, hanem azért is, mert az 1814-től adatolható pataki diákszervezet módszertaninak minősíthető kezdeményezése az 1832–1836-os diétán

országos politikai mozgalommá terebélyesedett. Ez utóbbi magába olvasztotta nemcsak a pataki előzményeket, még csak nem is kizárólag a református kollégiumi hagyományokat, azok formai és tartalmi törekvéseit, hanem a katolikus intézmények – például az egri, a győri stb. jogakadémia – hallgatóinak szervezeti és tartalmi törekvéseit is. A katolikus Széchenyi, Deák és Beöthy Ödön éppúgy bálványai voltak a pozsonyi ifjaknak, mint a kálvinista Wesselényi és Kölcsey. Az evangélikus Kosuth, a katolikus Eötvös József éppúgy erjesztői és szervezői voltak az ifjúság politikai akarattnyilvánulásának, mint a Lovassy fivérek. Helyesen érzékeli Csorba, hogy a nemzeti liberalizmus szintézisében feloldódtak a hagyományos felekezeti, lokális és intézményi rivalizálások. A polgári nemzet megteremtésének a vágya túllépett a partikuláris és vallási kereteken.

Csorba Sándornak fő témája a sárospataki kollégium 1790-es évektől az 1840-es évekig ívelő történetének a bemutatása. Amikor erre vállalkozott, nem a híres professzorok – Kövy Sándor, Kézy Mózes, Sipos Pál, Vályi Nagy Ferenc, Gortvay János – működésének az ismertetését helyezte előtérbe. Nem az ünnepi pillanatokra, nem is a kiemelkedő diákok jövőből visszasugárzó dicsőségére koncentrált. Sokkal inkább az általa vizsgált korszakban zajló tantervi reformot, a szaktudományi specializálódást helyezte előtérbe. Másik szempontja a történelemtanítás megújulásának tüzetes vizsgálata és a diákok korszerű tartalmú tankönyvekkel való ellátásának a bemutatása volt.

Miközben a professzori kar szakmai specializálódása jó ütemben haladt, s készültek a korszerű szemléletű tankönyvek, miközben tartalmában és szellemében

megújult a filozófia és a történelem oktatása, a háttérben ott élte hétköznapijait a Bodrog-parti városkában másfélezernél több diák. Ennek a ténynek a realitását csak akkor érzékelhetjük igazán, ha megkíséreljük összevillantani Csorba Sándor két számszerű adatát: 1787-ben – a II. József-kori népszámlálás idején – Sáros Nagy Patak lakóinak a száma 2710 volt, s a kollégiumban 1626 diák tanult. Valamennyien fiúk. Ez az arány nem sokat változott a késői rendiség korában. A városka 6–700 családjának mindegyikére 1848-ig jutott 2–3 diák. Ezekhez a számokhoz oda kell gondolnunk a valóságnak azt a tarka egyvelegét, ami a rendiséget jellemezte. Patak lakóinak többsége kézműves és szőlőtulajdonos volt, telve rendi, polgári öntudattal. Ott éltek a városkában a szakmanként elkülönülő céhes legények, inasok. Élénk forgalmú hetipiacok és három vármegyében elhíresült vásárok tarkították Patak társadalmi és gazdasági palettáját, amire külön színként rakódott rá a márciusi szőlőnyitástól az október végi szüretig folyton a város körül és annak szőlőhegyein nyüzsgő napszámoshad.

A diákok többsége Zemplénből, Tokaj-Hegyaljáról, a környező megyékből, Szabolcsból, Szatmárból, Beregből, Ungból, Ugocsából toborzódott. Öntudatos kálvinista nemesi, középnemesi és honorációri – papi, jegyzői, gazdatiszti, tanítói – családok 10–18 éves korú fiaiból. Napirenden voltak a verekedések, a céhlegények, az inasok és a diákok konfliktusai, véletlen és akart civódásai, a korcsmai és báli randalírozások. A tolvajlások, a kisebb zenebonák, az italozások mindennaposak voltak. Adatszerű listájával, a vétségekre kiszabott büntetések felsorolásával Csorba jól érzékelteti ezt a gyakran durva tréfáktól, apró bosszúktól

hemzsegő világot, amely gyakorta kivívta Kazinczy Ferenc rosszállását is.

Ebben a különös világban szerveződött meg először *Páncélország*, a Kövy professzor didaktikai módszerét utánzó diákszervezet. A kollégium tanárai éppúgy akarták és jóváhagyták ezt a szerveződést, mint ahogyan engedélyezte a felsőbb egyházi hatóság is. Az 1814–1823 között működő egyesület a jogászok szervezete volt, s az országos és helyhatósági politikai és közigazgatási intézmények utánzásával, az azokban honos gyakorlati módszerek másolásával készültek a diákok a vizsgáikra. Időről időre tisztújításokat tartottak, diétai és törvényhatósági témákat vitattak meg, gyakorolták magukat a retorikában, jegyzőkönyvet vezettek, megőrizték a jeles beszédek szövegét. A megyék mintájára pecsétet készítettek, diétát és megyegyűléseket tartottak, kreált pereket tárgyaltak és ítéletet hoztak. Az önképzés, a tapasztalatszerzés, a jellemformálódás, az önszerveződő közösség fegyelmező ereje, a közéletiség gyakorlásának lehetősége mellett ott kísértett ebben a diákszervezetben a politikai megnyilatkozás és véleményalkotás lehetősége is. Éppen ez utóbbi lehetőség megvalósulása okozta a szervezet feloszlását. A diáktársaság 1822. december 7-én tartott gyűlése előtt – a vád szerint – a diákok közül többen kocsikkal, lovakkal nyargalásztak a város utcáin, majd összegyűlekezve a törvénytanáitói teremben, vörös sapkát és vörös övet viseltek, és megyegyűlést utánóztak.

Patakon az esemény nagy feltűnést keltett, a hatóságok vizsgálatot indítottak, melynek során félszáznál több tanút hallgattak meg. A diákmentő vallomásokból – a *Páncélország* néven emlegetett diákegyesület tevékenységéről is – Csorba Sándor a

fennmaradt levéltári források alapján filológiai pontossággal számol be, bár azt óvakodik összefüggésbe hozni az 1820-as évek elején az immár egy évtizede gyakorolt abszolutizmus elleni vármegyei nemesi ellenállás fellángolásával. 1823 januárjától *Páncélország* megszűnt működni. A hatalom betiltotta. Szemere Miklós emlékezete szerint azért, mert az említett december 7-i – megyét utánzó – gyűlésen az ifjak megtagadták az újoncállítást.

Megközelítően egy évtizednyi csend következett ezután, miközben a diákok csak verekedéseikkel, szokásos rakoncátlankodásaikkal hívták fel magukra a figyelmet időről időre. Ez alatt az idő alatt azonban a magyar közéletben korábban soha nem tapasztalt zsongás támadt. Az erjedésnek korszakfordító eseménye volt Széchenyi *Hitel* című munkájának a megjelenése. A nagy visszhangot kiváltó mű sárospataki ismertségéről és hatásáról nem készült még tanulmány. A pezsgő politikai légkör azonban nem volt ismeretlen e többségében nemesi ifjak előtt. A társasági életbe otthon bevezetett 16–18 éves ifjak az 1820-as, 1830-as években a jeles ünnepeken, névnapokon mást sem hallottak, mint a politikai elégedetlenség szózuhatagát. Miért ne utánózták volna ők is atyáikat?

A jurátusok kezdtek most is. Magukat megkülönböztetendő a teológusoktól, a gimnáziumi osztályoktól, „elkezdettek a sapkájok mellett veres rósákat hordani.” Kálniczki Benedek rektor riadtan és mentegetőzve jelentette az esetet a püspöknek, beszámolva arról is, hogy dorgálása eredményeként „a rósát mind lerakták s a Contrascibális házba felvitték.”

Az 1831 novemberében összesereglett törvénytanulók már december 18-án levelet írtak Fáy Ferenc algnodnoknak, mely-

ben egy diákszervezet felállításának engedélyezését kérték. Sikertelen beadványukat 1832. április 14-én megismételték. Ez utóbbi kérésük igenlő visszhangra talált a professzorok körében, aminek következtében április 27-én keltezett levelükben már az egyházi főhatóság hozzájárulását remélték megnyerni. Meg is nyerték. Így alakult meg 1832. május 5-én a Nándor Királyi Tábla, a tevékenység során használt nevén: *Nándorország*. Formailag ez alig különbözött az 1823-ban betiltott Páncélországtól, de tartalmában annál merészebb és célratörőbb volt. A törvényhozás, a bíraskodás, a közigazgatási eljárás gyakorlása és egyéb praktikus feladatok vállalása mellett az ifjak a magyar nyelv iskolai használatáért szálltak sikra. Az 1832-es tanév végén Szemere Bertalan búcsúbeszéde, a vizsgán megjelenő szülők és a kíváncsiskodó városiak nagy öröme, magyar nyelven hangzott el.

A Nándorország és alszervezetei 1832–1836 között működtek. Pecséttel, alapszabállyal, rendre megválasztott tisztségviselőkkel, a szabályokat megsértők fölötti bíraskodási joggal, levéltárral, iratkezeléssel, pénztárral stb. 1834–1835-ben hasonló módon szervezkedtek a pozsonyi országgyűlési ifjak is. A pozsonyi *Társalkodási Egyesület*, majd az *Ifjak Casinója*, végül a *Ménage* természetesen eszmeileg, politikailag, művészileg is magasabb szintet képviselt, mint a pataki diáktársaságok, de az intézményesülés formai kritériumai sokban hasonlítottak egymáshoz. Betiltásuk is sok hasonlóságot mutat.

Pozsony 35–40 ezres lakossága és az 1832–1836-ban ott tartózkodó 1000–1500 jogvégzett fiatal – a követek, a főrendiházi tagok és az azokhoz olykor-olykor fellátogató családtagok, rokonok több százra

tehető hada – szám szerint nem teremtett olyan szituációt, mint a Patakon minden szeptembertől a következő év júniusának végéig odaseregülő diákok. A konfliktuslehetőségeket tekintve azonban hasonló volt a helyzet. Az országgyűlési ifjak politikai tájékozódását, viselkedését, társadalmi hovatartozását és az ellenük forduló központi akarat működését illető kérdések taglalásánál Csorba Sándor bőséges szakirodalomra támaszkodhatott. E téren nem is törekedett többre az eddig feltárt eredmények összegezésénél. Szemlét tartva a Pozsonyban hosszabb-rövidebb ideig tartózkodó fiatalok között, a korabeli forrásokra támaszkodva három csoportra osztotta őket. A sikeres ügyvédi vizsgájukhoz gyakorlatot szerző jurátusokat említi elsőként. Ők voltak a legtöbben. Az ország ekkor már több mint 40 jogakadémiájáról és a pesti egyetemről sereglettek ide a végzett joghallgatók. Voltak közöttük, akik megyei költségen, követi titkárként, a jobb módúak közül többen saját, még inkább szüleik pénzén tartózkodtak Pozsonyban. Olyanok is akadtak, akik másolással, egyéb munkák vállalásával keresték meg pozsonyi tartózkodásuk költségeit. A másik csoportot alkották a kancellisták, a követi írnokok, akiket a megyék, a kerületek, a szabad királyi városok rendelték követük mellé. Egy szűkebb csoportot alkottak az *ablegati absentium* néven emlegetett megfigyelők – közéjük tartozott Kossuth Lajos is –, akik egy vagy több távolmaradó főúr megbízásából jöttek, és küldőik számára készítettek jelentéseket. Bizonyára számosan voltak olyanok is, akik a diéta következtében megélénkült társasági élet kedvéért vagy pusztán kíváncsiságból, esetleg egy jó parti reményében keresték fel Pozsonyt.

Csorba igazi érdeklődése arra irányult, hogy a megszerveződött ifjúsági társulatok miként építették ki kapcsolatrendszerüket, mely politikusok köré tömörültek, s hogyan szélesítették országossá információs hálózatukat. Az alapszabályaiban a „finomabb társalkodást”, az „illendő mulatozást”, a „társalgási alapelveket” elsajátítani és begyakorolni megcélzó három pozsonyi ifjúsági szervezet – bár tagjai időről időre változnak – kontinuus volt. Elnevezésük változtatásával csak a felsőbb hatóságok engedélyezését szerették volna elérni. Szervezeti életük feszes ritmusban zajlott. Másfél évnyi működésük alatt 112 ülést tartottak, s a taglétszámuk többnyire 20–30 körül mozgott, de a távozók és a belépők, az állandó fluktuáció miatt 112 tagot regisztráltak, néhány ifjút mind a három alkalommal. Az 1832–1836-os országgyűlés idején Pozsonyban tartózkodó több mint ezer ifjú közül húsz–harminc csatlakozott egyszer-egyszer az említett

három közösséghez. Mondhatnánk, nem sok. Hatékonyságuk azonban messze felülhaladta a számukat. Ügyük és szerveztük pártolásához olyan követeket nyertek meg, mint Kölcsey, Deák, Wesselényi. A rendes tagok mellett üléseiket vendégek is látogatták. Ezek száma másfél év alatt meghaladta a kétszázat. A társaságokból – a Pozsonyból való távozás miatt – kiváló tagokkal rendszeresen leveleztek. Gondlattár címmel kézíratos folyóiratot szerkesztettek. Bármiként értékeljük is, a Társalkodási Egyesület, az Ifjak Casinója és a Ménage amellet, hogy szórakozási, ismerkedési lehetőséget teremtett, szakmai és politikai vitafórum és alkotóműhely is volt. Országos ismertsége és hatása nem vetekedett Kossuth *Országgyűlési Tudósításainak* hatásával, de jól példázta, hogy több akarat és kezdeményezés szolgálhat egymással karöltve és egymástól függetlenül is országos célokat.

Takács Péter

KISS JÓZSEF ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEI

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Hegedős Mária, Budapest, Argumentum Kiadó, 2001, 756 l.

A kiegyezés utáni költészetet Aranytól (Petőfitől) Adyig egységes, átmeneti korszaknak tekintő felfogást igazoló vagy éppen árnyaló újraanonizálási törekvéseket s a nyomukban kialakult képet módosítani hivatott költői életművek összkiadásainak sorában jelentős vállalkozás Kiss József összes verseinek most megjelent kötete (a továbbiakban: *ÖGY*). A költő összegyűjtött verseit és a Kiss József-irodalom impozáns ismeretével összeállított jegyzetanyagot tartalmazó kötet sajátos átmenetet képez a nagyközönségnek

szánt, Kiss költészetét bemutató és a kutatást továbbblendítő, kimerítő apparátussal ellátott tudományos munka között. Különösen fontos ez Kiss József esetében, mivel életművében szinte ez az első, költészetét egészében bemutató, teljes kiadás. A halála óta eltelt csaknem nyolcvan évnyi távolság önmagában is indokolta e kötet létrejöttét. A maguk idejében több tízezer példányban kiadott kötetek napjainkra az értő- és a nagyközönség számára inkább ritkaságszámba menő mutatóanyagdarabokká váltak. Legkorábbi kötete, a *Zsidó dalok*

mindössze egyetlen példányban, az OSZK-ban maradt meg 1968-as reprint kiadásáig. A költő halálát követő évtizedekben az életművet összegző kiadás nem készült. E különös mulasztásban nagy szerepet játszottak a korabeli kiadói viszonyok. Kiss József unokája, Halmágyi Sándorné közléséből megtudhatjuk, hogy Kiss Erzsébet, a költő leánya szeretne volna kiadni az összegyűjtött verseket, de a Singer és Wolfner kiadóvállalat (*Összes költeményei*, I–III. megjelentetője) azzal hárította el a javaslatot, hogy a raktárban még eladatlan kötetek ezrei halmozódnak. Hasonlóan szerzői jogi és anyagi megfontolások indíthatták a kiadót arra, hogy ezt megelőzően utolsó összegző kötetének (*Összes költeményei*, Bp., Singer és Wolfner, 1930) kiadásánál ne vegye figyelembe az *Utolsó versek* (Bp., Athenaeum, 1924) anyagát. Ugyanakkor jelen munka sajtó alá rendezője a költő szerkesztési elveinek szellemében alakítja ki a közlés szerkezetét (a Kiss által gondozott kötetek közléseit figyelembe véve, lásd 486). Első összegzésnél – már csak a nagyközönség előtti bemutatás szempontjából is – indokolt ez a megközelítés, kétséges azonban, hogy a költő halála óta eltelt nyolcvan év múltán érdemes-e ezt a rekonstrukciót kötetsszervező elvként a gyakorlatba átültetve elvégezni, olykor figyelmen kívül hagyva költészetének utóéletét és a recepció már meglévő kritikai eredményeit. Még ha ennél megmaradunk is, némely esetben megváltozik a versek elhelyezésének rendje. A *Sajtóban talált versek, versfordítások* részben találunk olyan verseket, amelyek az *Ökölt. III.*-ban (a kötetek jelölésénél a *Kiss József kötetéről* fejezet [469–484] megjelöléseit használtam) olvashatók, de a költő nem sorolta be sem a *Háborús versei*

című kötetébe, sem az utolsó, még általa gondozott versek közé (656). A *Dal a tehénkéről*, a *Strófák*, a *Legenda* című versei a *Háborús verseiből* (Bp., A Hét kiadása, 1915) valóban kimaradtak, de annak második kiadásában (Bp., A Hét kiadása, 1916) már megtalálhatók, így indokolt lett volna azokat a kötet verseinél közölni, már csak azért is, mert a *Legenda* a későbbi (RUBINYI Mózes, *Kiss József költeményei*, Bp., Singer és Wolfner, [1931]) és a második világháború utáni (Komlós Aladár említett [484] két összeállítás) válogatásokban szerepel. Nehéz elképzelni, hogy egy sajtóban talált versnek ilyen utóélete legyen. Ennyiben az *Ökölt. III.* anyagát be kellett volna építeni a kötetbe.

KOMLÓS Aladár írja egyik korai értékelésében (*A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, Bp., 1997, 233): Kiss József „legszebb versei majdnem ismeretlenek... Versei közt ürok vannak, s nem látjuk összefüggésüket; szinte csak költeményei vannak, nem költészete.” Benyomásai talán magyarázhatók a gyűjteményes kötetek hiányával, ugyanakkor bizonyos ez vezette arra, hogy a *Legendák a nagyapámról* verses regényből válogatásaiban csak egy-egy részletet, verset közöljön. E felfogásnak (mintha versciklus lenne, nem verses regény) látszólag kialakult a végleges olvasási gyakorlata is, hiszen az *Ökölt. III.* is csak a 2. részt hozza (*Legendák...*, 1920). Felvetődik a kérdés, mégis mi indokolja ezt a közlést, hiszen az *Ökölt. III.* nem vesz tudomást az *Utolsó versekről*, a *Legendák...* második része pedig ott is megjelent már. Talán éppen azért, mert amaz nem tartalmazza az *Avar* kötetben önálló versként megjelent *Levél* részletet is, amely az

Ökölt. III.-ban már a verses regény részeként jelenik meg. (Az egységre azonban maga is utal: „A Legendák egy része az *Összes Költemények* II. kötetében jelent meg”, 139.) A mű egységére való utalás betudható a korábbi kiadás hatásának is (*Legendák a nagyapámról*, első teljes kiadás, kiadják Kiss József gyermekei, 1926. Az OSZK őriz egy ezzel teljesen azonos kiadást is, 1916-os megjelenési évvel, ez azonban minden bizonnyal nyomdai hiba, e kiadásnak sehol másutt nem találtuk a nyomát), de vajon mindezt alátámasztják-e a költő szándékai is? Az irodalomtörténet egybefüggő verses regényként kezeli a költő *Legendák a nagyapámról* című művét (IMRE László, *A magyar verses regény*, Bp., 1990), és ezt támasztják alá A Hétben megjelent részletek közlései is. A részletek kísérő magyarázatai már az első rész közlése idején – sorszámozásukkal is – a II. részre utalnak (*Intermezzo* [557], *A levél* [624], *A simposion* [IV. *A Simposion*, 625]). Hegedős Mária az *Édesanyám imádságoskönyvéből* jegyzetében leírja, hogy a költő ezt szánta – bár jóval később állította össze és közölte – a kész mű élére. Ezt a szándékot valósította meg fia, aki apja halála után egy kötetben adta ki, bevezetővel ellátva, az egész *Legendát* (622). A mindenkori alkotóművész mitikus, szimbolikus alakjává manifesztálódó főszereplő, Mayer Litván története megérdemelte volna, hogy az *ÖGY* kötetében egy helyen, összefüggően jelenjen meg. (A gyűjteményes kötetek összeállításában és megjelenésében a kiadói, a szerzői jogi megfontolások érvényre jutásának figyelembe vételére vonatkozó fentebbi feltevést támaszthatja alá a *Száz év zsidó magyar költői* című antológia – kiadja az OMIKE Kultúr-

tanácsa, szerk. CSERGŐ Hugó, KOHN Zoltán, KOMLÓS Aladár, MOHÁCSI Jenő, RUBINYI Mózes, SÓS Endre, TURÓCZI-TROSTLER József, h. és é. n. [Bp., 1942] – utolsó oldalán, a tartalomjegyzék után található köszönetnyilvánítás is: „Hálás köszönettel adózunk e helyütt a Singer és Wolfner cégnek, mely Kiss Józsefnek és Makai Emilnek a cég kiadásában megjelent verseit ez antológiában való közlésre készségesen átengedte.”)

A IV. részben (*Gyűjteményes kötetekből kimaradt és sajtóban talált versek, versfordítások 1856–1921*) találjuk az *Ünnepnapok* (Bp., Révai testvérek, 1888) csaknem teljes anyagát. A kötet szerkezetének felépítési szempontjait követő s a következetességet figyelembe véve némileg indokolt elkülönítés (nem „vállalt” [485] illetve „be nem iktatott” [486] darabok) tartalma azonban bővebb magyarázatot is kívánna, hiszen az *Ünnepnapok* versei nem a költő önmagával szemben is túlon túl szigorú értékelése folytán (amelyről kéziratok könyvei, másolófüzetek is tanúskodnak, s amely szerkesztői működése idején a korszak legszínvonalasabb irodalmi lapjává avatta A Hetet) nem kerültek be korábbi gyűjteményeibe, sőt csak a halála után megjelent *Ökölt. III.* tartalmazta azokat (mégpedig teljes terjedelmükben), így e besorolásban részben irodalmon kívüli szempontok is szerepet játszottak („Talán e »kitérő« [azaz elkerülési körülményei, s csakugyan részben emiatt] s a versek imádság jellege miatt nem iktatta be gyűjteményes kötetei sorába” [486]). A költő, miután teológiai kifogások merülnek fel verseivel szemben, az évekkel azelőtt részletekben felvett 400 forint előleget visszafizetné és verseit visszakérné, ám a hitközség elnöke, Wahr-

mann Mór erre nem tart igényt, viszont a hitközség elöljárósága fenntartja magának a jogot arra, hogy „a nem kifogásolt énekeket felhasználja, illetőleg a szerkesztendő énekgyűjteménybe átvegye”. (A levélváltást közli és az évekig húzódó ügy dokumentumait bőségesen és átfogóan kommentálva közlése: ZSOLDOS Jenő, *Kiss József és „Jehova ajtónállói” = Új Élet naptár 1959*, Bp., 1959, 222–240.) A vállalt megbízatás értelmében Kiss Józsefnek újabb imádságokkal kellett kiváltania Tatay Adolf templomi énekeit (Pest, 1861). A szigorú zsinagógai liturgiában a szertartás rendjébe előre meghatározott és kijelölt helyeken illeszkedtek bele a nem túl igényes magyarsággal megírt, költői értéket nélkülöző, Friedmann Mór által megzenésített imádságok. Tatay templomi énekei kiadásuk idején a zsidóság magyarosodását szolgálták. Az utána eltelt időszakban, különösen az emancipációt (1867) követő másfél évtizedben a magyarnyelvűségben bekövetkezett változások miatt a liturgia megreformálása ezeket a célokat, főképpen a neológ zsidóság körében már nem szolgálhatta, sőt feleslegessé tette. FARKAS Gyula, nem ismervén az ekkoriban megjelenő, rövid életű próbálkozások nyomán felbukkanó, magyar nyelvű felekezeti sajtót, arra a megállapításra jut, hogy a hiány azt mutatja, hogy a zsidóság ekkor még nem tud magyarul (*Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*, Bp., 1938, 46). KOMLÓS Aladár azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy ekkoriban német nyelvű lap is csak kettő jelent meg, mert „a hetvenes évek zsidóinak nem a magyarul tudása volt fogyatékos, hanem a felekezet iránti érdeklődése; az emancipáció megtörténte után a zsidóság ügye elintézettnek látszott,

amellyel többé nem kell foglalkoznia: a zsidók ettől kezdve a felekezeti jelleg nélküli lapokat olvassák” (*A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, Bp., 1997, 117). Az emancipáció után neológ és ortodox táborra kettészakadó magyar zsidóságon belül a neológok körében a reformfelfogás hódít. A fiatalság héber műveltsége a semmivel egyenlő, a németet is alig értik. A hetvenes években a felekezeti élet pangása szüli azt a gondolatot, hogy a liturgiát a magyarul értő közönség számára korszerű, érthető és élvezetes imádságokkal vonzóvá kell tenni. Ez találkozik Goldziher Ignác, neves orientalista és Kohn Sámuel történész reformálási törekvéseivel, amelyeket az aufklérista racionalizmus szellemiségének jegyében indítva szeretnének megvalósítani. A hitközség erre hajlandó pénz is áldozni. Kiss József 1882-es megbízatása a széles körű egyetértés jegyében születik. A nyolcvanas években azonban a zsidóság növekvő felekezeti érdeklődése, valamint az állandó viták az ortodoxiával behatárolják és külsődleges jegyekre szűkítik a neológia újító elképzeléseit. Goldziher és Kohn reformtörekvései megbuknak. Kiss József imádságos versei folyamatosan megjelentek az Egyenlőségben és a kész gyűjteményt 1887-ben nyújtotta be bírálatra. Közben napvilágot láttak Deutsch Henrik imafordításai (*Izrael könyörgései*, Bp., 1884) és Schön Dávid héberből fordított imádságoskönyve (*Imakönyv Szombat és ünnepnapok istentiszteletre*, Bp., 1886), mindkettőt az 1877-ben alapított I. Ferenc József Rabbiképző hittantanárai és vallásoktatói szerkesztették, a hitközség fedezte a kiadásukat és terjesztésüket.

Goldziher és Kohn bírálatának a lényege, amellyel utána számos rabbinövendék-

nek alkalmat adtak éleselméjűségük fitogtatására, hogy a zsidó képábrázolás tilalma szükségképpen ki kell hogy terjedjen a költői képek antropomorfizáló használatára is. A nyugati típusú racionalizáló vallásfelfogás a maga nemében nem tekinthető túlzásnak, de a költő számára a nyilvánosság előtt egyértelmű kudarcot jelentett. A két tudós – nevét adván véleményéhez – bírálatával csak megerősítette a Kiss Józsefet övező, tudományos felkészültségének hiányait kifogásoló közfelfogást, amivel Gyulai köre a „szabályok számonkérésével” költészetének megítélését befolyásolhatta.

A bírálat nem váltotta ki a „költészet és a vallás” vagy a „költészet és a tudomány” vitáját. A megszólalók némely alkalommal hangot adtak a Kiss Józseffel szembeni eljárás miatti értetlenségüknek, de a bírálók nevét nem is említve sem erről, sem arról az oldalról nem hangzottak el lényegbevágó érvek. Szükségtelen ellenvetés lenne az is, hogy a zsidó vallás haszidága a Kabbala és a Zohár (eszkatológikus bibliai exegézis) miszticizmusa révén rendelkezik az antropomorfizmus és az érzéki megjelenítés határozott elemeivel (Kiss József költészetében, lévén hogy litván kántor unokája volt, s ezen fölül gyermekkori átmeneti neveltetésének – a mintegy kétéves csornai időszaknak – eredményeként elsősorban a haszid-népi vallásosság elemeivel találkozunk). A Rabbiképző kialakuló, lényegében a nyugati (tudományos, felvilágosultán racionalista) ortodoxia felé közelítő neológ hagyományai azonban a haszidizmusról ekkor nem vettek tudomást, maszlagnak, népies babónak tartották. (KECSKEMÉTI Ármin az IMIT pályázatára készített díjnyertes munkájában még 1908-ban is így ír: „A len-

gyel zsidóságot... a XVII. századnak csapásai és a chaszidizmus a legnyomorultabb szellemi sötétségbe taszították”; *A zsidó irodalom története*, Bp., 1909, II, 276.) Ugyanakkor Kiss József költészetében nyomát sem leljük az oly heves neológ-ortodox vitának. Ő szólaltatja meg a fiúkat a szülői házból elragadó modern korban magára maradt, csak a vallási ideáljainak élő atya magányos fájdalmát (*Jehova*, 1887). Ezzel együtt A Hétben helyt ad a szélsőséges reformerek álláspontjának és sajtóperig fajuló vitát folytat az Egyenlőséggel. Mindennek ellenére az *Ünnepnapok* versei népszerűek voltak a közönség körében, de nem váltak templomi énekek-ké. (Rubinyi Mózes hagyatékában [OSZK Levelestár, 176. fond] bukkantunk rá Löw Immánuel levelére [Szeged, 1931. dec. 29.], melyben közli, hogy a *Halottak üdvéért* II. részét templomában istentiszteletek alkalmával éneklék. Bár a verseket Major J. Gyula megzenésítette: *A Kiss József emlékkiállítás katalógusa*, Bp., 1943, 17; a *Zsidó lexikon*ban nem találjuk munkái között.)

Templomi énekeinek sorsa mélyen sértette a költőt, így érthető, hogy az *Ünnepnapok* néhány versének közlése az *Ökölt. I.*-ben éppen a *Gyilkos harang* és a *Svéd gimnasztika* társaságában történt. A két utóbbi nem illik a ciklusba, az előbbi a címe, az utóbbi pedig mondandója miatt inkább fricskának tekinthető.

A Wahrmann-nak visszafizetésre ajánlott előleg, amit a Kiss Józsefről szóló anekdota az összeget eltúlozva említ (BÉKÉS István, *Új magyar anekdotakincs*, Bp., 1963, 260), arra indította a költőt, hogy elfogadott vagy elutasított verseit ne tekintse költészete oszthatatlan részének. Ennek ellenére imái a magyar költészet

istenes verseinek legszebb darabjai közé tartoznak.

A többi kimaradó, korábbi verset a versolvasás, a költői életmű áttekintése érdekében (s nem figyelmen kívül hagyva a tudományos kritika datálási szempontjait sem) a kötetek után vagy azokkal összefüggésben be kellett volna építeni a versanyagba, hogy az „űrök” ne tűnjenek fel, hiszen ezek között nem is egy olyan művel találkozunk, amely méltóbb elbírálást érdemelne. Azt, hogy némely verset nem a költő önmaga iránt is túl szigorú értékítélete utalta a gyűjteményes köteteken kívülre, érdemes lett volna a kötet szerkesztésénél is figyelembe venni. A szerkesztés nyújtotta előzetes tudás – akár Kiss József szerkesztési elveinek rekonstrukciójaként, akár utólagos szempontok figyelembevételével – első gyűjteményes kötet esetében megnehezíti az olvasást, de új utak felé is indítja a már eddig kialakult receptiót.

Fenntartásaink lehetnek arra nézve, hogy az *Ökölt. I–II.* megjelenésével záruló, illetve haláláig terjedő időszak (I. 1868–1899, II. 1898–1913, III. 1914–1921) megfelelné Kiss József „saját életműtagolásának... [is, ami] némileg a kötetek rendjéből fakad” (486). Valójában semmi nem igazolja, hogy e kötetek megjelenését vegyük alapul, és erre nem találunk utalást a költő saját életműbeosztásában sem. Különösen az első korszak hosszúsága tűnik föl, mely egyöntetűségével, megbontatlanságával mintha a kiegyezés utáni költészet – melynek Kiss József az egyik legmarkánsabb alakja – egészére utalna.

Kiss József életrajzának tagolódása elég támpontot nyújthatna (1867–1875-ig első pesti, majd 1876–1882-ig temesvári korszaka, 1882-től s hetilapja megindulásától A Hét első tizenöt éve, majd a kilencszá-

zas évek elejétől 1921-ig, haláláig terjedő időszak), ám költői életműről lévén szó, a költő ezt másképpen tagolja. Számára a siker és a költői dicsőség csúcsai (és sokan ezekhez való viszonyának kifejezését tekintik énköltészeté, személyes lírája megnyilatkozásainak) jelentik a határoló pontokat: 1875, a *Simon Judit* felolvasása a Kisfaludy Társaságban; 1881 (február), egy felolvasó esten Petőfi, Arany és Tompa versei mellett felolvassák az *Ágota kisasszonyt* is; 1897, a kor jelentős képzőművészeinek illusztrációival megjelenik verses albuma a Révai testvéreknél; 1914, bevásárlják a Kisfaludy Társaságba. Ez a beosztás már költészetének közzétételére is befolyással bír, s így köteteknek kiadásában is megmutatkozik, bár összegző jelentőségűnek igazán *Költeményeinek* második, bővített kiadását tekinthetjük, ugyanis ekkor – némi változtatással – egyszerre három kiadónál jelenik meg Kiss József verseskötete. Az *ÖGY* (471–472) a kötet tartalomjegyzéke alapján a Petőfi Társaság kiadását közli (ennek feltüntetése nélkül), ugyanakkor nem említi Ráth Mór (1882) és a Révai testvérek (ennek csak 4–5. kiadását ismerjük 1886-ból, Ráth Mór kötetét jelenteti meg változatlanul) kiadásait. (Ráth Mór kiadója jelenteti meg a Kisfaludy Társaság pártolói könyvtárát is.) Ráth Mór kiadása a Petőfi Társaság kiadásától abban tér el, hogy további két balladát közöl a *Tragédiák* ciklusban: a *Szomor Danit* (1881) és a *Gedővár asszonyát* (1882); a *Dalok az utcáról* ciklusban pedig *Az utcánt* (Itt járok újra...) (1882); tartalmazza még a *Hortobágyra...* (Hortobágyra híttak...) (1882) című verset, viszont kimarad a *Panaszos virág*.

A költői életmű szempontjából az életrajzi váz külsőlegesnek tekinthető adatai

és az olvasói recepció irodalmi történései egyaránt kijelölnek egy határpontot, az 1882-es évet, illetve a nyolcvanas évek elejét–közepét, amikor Kiss József költészetében jól észrevehető hangsúlyeltolódás következik be. Balladáival sikert aratva (az utolsót, a *Roboz Ágnes*t 1889-ben írja) elkészül a *Mese a varrógépről* (1883, megjelenik: Bp., 1884) című verses regénye (amelyről Gyulai Pál minden elmarasztalása ellenére mégis így ír: „Kiss költői beszélye figyelmet érdemel”, GYULAI Pál, *Bírálatok 1861–1903*, Bp., 1911, 294; Komlós Aladár is egyik legszebb költeményeként említi), ami már egy újabb irányú költői érdeklődés kezdetét jelenti. A fogalmak nyelvére lefordítva: népnemzeti költészetét és érdeklődését pár év alatt a városi költészet témái és hangjai váltják fel, és e korszaka végére így tud lírája az ábrándvesztés keserű fájdalmával még inkább elmélyülni. Verseinek tematikáját tekintve külön korszakokkal tovább tagolható életműve, melyből kiemelkedik kései szerelmi lírája, a *Noémi* ciklus.

Az ÖGY kétségkívül egyik legizgalmasabb része a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött kéziratok közlése és összevetése a versekkel. Ugyanakkor nem ártott volna közölni az OSZK Levelestárában őrzött kéziratokat sem: az Oct. Hung. 1294: az *Édesanyám* kézírata, *Sárikaért*: Ki a néma gyermek szavát is megérted / Vigyázz Sárikánkra könyörögve kérlek; az Oct. Hung. 838: valószínűleg a költő legutolsó kéziratosa alkotófüzete a *Hamupipőke* be-tég, a *Búcsú Sárikától*, az *Ima*, a *Szeretnék*, a *Harangoznak*, a *Múzsához*, az *éjszakában*, a *Dal a dicsőségről*, a *Ha elszólítanál*, az *Alkonyóra*, a *Tele van a lelkem*, a *Lánczy Leo*, az *Ajándék évek*, az *In memoriam V. Laura*, a *Sárika hangja*, a *Sors*,

A siralmak könyvéből, a *Benőtte a fű*, az *Atlantis*, a *kis piszok*, a *Siminek* és más versek kézírataival, a 104. lapon előfizetési felhívás az *Ünnepnapok* új kiadásához és a versek néhol napra pontos datálásával; az Oct. Hung. 839: Kiss József *Költemé-nyeinek* 1876-os kiadása, a versek után letisztázott kéziratok az üres lapokon, a következő címmel: *Újabb költemények Temesvár 1877*, ezt követően a *Gyilkos harang*, a *kis Ilmáról*, a *Lőw Lipót emlé-kezete*, az *Egy album első lapjára*, a *Bán-sági emlékek*, az *Epitáfium*, a *Kincses Lázár lánya*, az *Alkalmi*, a *csók*, a *Hanzi*, *Kerekes Katica* és más versek tisztázatá-val, a végén lajstrom, némelyiknél napra pontos dátummal; az Oct. Hung. 840: kéziratosa alkotófüzete, a 30. lapon előfize-tési felhívás fogalmazványa A Hét XIII. évfolyamára, majd a *Leszámolás*, a *Visz-szapillantás*, a *Merlin*, az *Ajánlás*, a *Viviane*, a *Vízió*, a *Seherezáde* és más versek kidolgozása és tisztázata.

Figyelembe lehetett volna venni az MTA verstárának kézíratait is (*Meghalt a csár*, *Mért oly későn*) és a Zsidó Múzeumban található kéziratosa másolatokat is (*Egy selyem casette*, *Volna lelked...*).

A Kiss József-irodalom is említi ismeretlen verseket, melyek az ÖGY-ben nem szerepelnek (SCHEIBER Sándor, *Kiss József elfelejtett Bolygó zsidóverse*, Új Élet, XIII, 1957. máj. 2., 2; VÉRTES József, *Kiss József egy kiadatlan verse*, Egyenlőség, 1922. dec. 16., 50, 4).

A jegyzetekben felhasznált irodalom némely helyen kiegészítésre szorul, olykor pontosabban tájékoztathatna a keletkezési körülményekről. A *Ne üzzetek el...* (296/609) először az Egyenlőség trianoni gyászkiadásában jelent meg. Erről így olvashatunk a lap hasábjain: „1921. június

negyedikén, a trianoni békekötés gyászos napján írta a költő az Egyenlőségnek. A halálosan beteg költőt megrázta a nemzet nagy tragédiája és a zsidóság kettős szenvedése. Telefonon felhívta az Egyenlőség szerkesztőjét és megkérdezte: mit fog az Egyenlőség a nemzeti szerencsétlenségről írni. Mikor szerkesztőnk közölte, hogy gyászszámot ad ki a magyar zsidóság fájdalmának kifejezésére, Kiss József megírta a *Ne üzzetek el* kétstrófás halhatatlan költeményt, melyet azóta országszerte szavalnak.” (BALLAGI Ernő, *Kiss József és az Egyenlőség*, Egyenlőség, 1922. jan. 7., 7.) Vagy máshol, a *Dedikáció* (82/524) közlésénél csak annyit olvashatunk, hogy a kéziratban maradt első strófákat „bizonyosnak látszik, hogy ... a feleségének ajánlotta a költő” (524). CSATHÓ Kálmánál olvashatjuk (*Íróársak között*, Bp., 1965, 94), hogy Kiss József e négy sorát *Roboz Ágnes* balladája ajánlására írta, melynek témáját Gyulai Páltól kölcsönözte, és emiatt sokáig, még Gyulai halála után sem vették fel a Kisfaludy Társaságba. Az „elhagyott első három strófát” (524) a költő máskor is fölhasználta dedikálásra (HUBAY László, *Kiss József ismeretlen verse*, Napjaink, 1966, 9, 12).

Olykor hiányolható a közlés forrása. Az *Egy sír* jegyzetében (13/499) olvashatjuk, hogy Kiss József édesanyja „apjának, Kiss Istvánnak első felesége”. A MOL A 3580 Házassági anyakönyv 1823–1885, 101/1873. máj. 13. jegyzőkönyvéből megtudhatjuk édesapjáról, hogy Kiss István kereskedő volt Egerben. Valószínűsíthető, hogy másodszor is megnősült, de erről bizonyos adatunk nincsen.

Az életmű olvasását megnehezíti, hogy *A versek jegyzetei* rész után, mely sok esetben a letisztázott versek mellett (a tisztázatok sorsa is mutathatja, hogy a költő a továbbiakban már nem közölt verseit is gondozta, mivel esetenként későbbiek, mint az utolsó ismert vagy nyomtatásban megjelent változat; ilyen a *Jeanne d'Arc* [327/638], melyet a *Költ. 2.* megjelenését követően az összes költeményei már nem tartalmaznak; a Petőfi Társaság *Költ. 2.* kiadásától még négy, a Ráth Mór-féle *Költ. 2.* kiadásától már csak egy eltérést mutat a kézirat szövege; ez alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy Kiss József költészete részének tekintette az összes költeményeiben már nem szereplő verseket is) töredékeket, verstörmeléseket, „elhagyott strófákat” tartalmaz, a *Függelék* versekkel, töredékekkel, majd újból versekkel, aztán töredékekkel folytatódik. A jegyzetek után következő részben is akadnak olyan versek, amelyeket a költő nem szándékozott kiiktatni életművéből, de nem jelenhettek meg nyomtatásban. Ilyen a *Bizonytalan keltezésű töredékek* fejezetben olvasható vers, a *Nagyvárosi éj* (720), mely minden bizonnyal az idős költő műve, a maga nemében az álm elvesztés korszakának megrázó alkotása, amelyet csak olyan költő írhatott, akinek volt hova, gyermekkori csendes falusi éjek varázsába visszamerengeni. A lapszéli jegyzet is arról tanúskodik, hogy közölni szándékozott, de A Hét szerkesztősége visszautasította. Méltányosabb lett volna a függelék résznek *Töredékek* helyett a *Kéziratban maradt versek* gyűjtőcímet adni.

Ács Gábor